

Rendszerváltozás 1990—1999

Reformviták

Nem volt világos, miért kellene annyira siessék vissza az Oktatáskutatóba; mikor otthagytam, minden rendben volt (a körülményekhez képest). Nagy József lett a főigazgató – a kinevezése is a kezében volt -; engem kért föl a helyettesének, végiglátogatta a minisztériumi főosztályvezetőket, jóakarukat elnyerendő (ezt kissé sokalltuk, bár bölcs dolog lehetett; Gázsó Ferenc támogatta, sőt maga kérte föl; az intézeti béke helyreállt. Az intézeten kívül zajlott ugyan a világ, de úgy látszott, nekünk áll a zászló. Nyugodtan mehettünk el. 1990 tavaszán azonban – különösen az új kormány megalakulásakor, egyre sűrűsödtek az e-mailek. Előbb csak informáltak, aztán nyugtalankodtak, végül sürgettek, zaklattak, rimáncodtak (csaknem). Gyorsan, mert baj van; az intézet léte forog kockán. Nem értettem. Pestre érkezve megértettem.

A rendszerváltozás első hevületében a minisztérium évtizedek alatt kialakuló szokásrendje felbolydult; új arcok, új karakterek bukkantak föl, néha egyenesen a semmiből, akiknek majdnem semmi tapasztalatuk nem volt sem ügyintézésről, sem az oktatásügy folyamatairól – csak elképzeléseik voltak, de azok (mint az elméletből hirtelen a gyakorlatba csöppenőknek) szilárdak, mondhatnám, rendíthetetlenek. A minisztériumi légkör, amely harminc év alatt lassan épült föl – és fokozatosan enyhült, depolitizálódott a Kádár-rendszer bomlásával – most egyszerre megint elkeseredett kultúrharok kezdeményezője és terepe lett. Az újonnan érkezettek rossz diktatúrát honosítottak meg (akarva-akaratlan), visszaidézve hiányos ismereteiket egy évtizedekkel korábbi államigazgatásról – és földidézve az ott maradt (alacsonyabb rangú) hivatalnokokban a korábbi, addigra már elfelejtett ideológiai háborúskodást.

Az intézet válságban volt. Nagy József lemondott; úgy érezte, ez nem az ő világa (s különben is terhes volt Szegedről Pestre járkálnia). Támogatóinak – a főosztályvezetőknek, akinél vizitelt -, nyomuk veszett. Gázsó Ferenc nem volt már miniszterhelyettes (Antall nem is volt hajlandó kinevezni, mert egykori párttagokat nem nevezett ki), helyette Honti Mária, a Trefort volt igazgatója jelent meg váratlanul mint közoktatásért felelős helyettes államtitkár (maga is legitimitás válságban; korábban megakadályozta a tantestületi kezdeményezést, hogy gimnáziumának nevét Ságváriról Trefortra változtassák). Bár Gázsó mint tanácsadó mellette maradt (hirtelen megszűnt a társtud is, bár Deák Ferenc nevével egyetemmé próbálták alakítani); maradt egyetemi tanárnak a Közgázon (megszólítása elvtársból hirtelen tanárrá szelidült). Mindenesetre nem tudott támasza lenni, maradni a korábbi intézetének. A fő baj azonban följebb történt, a miniszter szintjén (az intézet, Pozsgay alapító okirata szerint miniszter közvetlen lett volna).

Az új művelődésügyi miniszter (hónapokig viták folytak, ne kultuszminiszternek kereszteljük-e vissza) Andrásfalvy Bertalan lett. Magas, elegáns alakját, csinos, férfias arcát korábban Pécsről ismertem (ott volt és lett később ismét egyetemi tanár, egyébként

néprajzkutató és múzeumigazgató). Az oktatásügyhöz – mert a minisztériumnak valójában mindig is ez volt a fő profilja, ez tömegeket érintett, mozgató, valóságos nagypolitikai kérdés volt) – csak keveset értett, vagy semmit. Az, amit gondolt és akart – számos értekezleten megfogalmazta, kifejtette – persze nem az volt, amivel csúfolták: hogy néptáncot akarna tanítani (mert néptáncosnak jól el lehetett képzelni őt). Sokkal inkább valami olyasmi, amit még Györffy István fejtett ki harmincas évekbeli írásaiban, s ami a Györffy-kollégium hitvallása lett: a magyar népiség beemelése a magas kultúrába. Andrásfalvy elkötelezett híve volt valamilyen népi kollégiumi rendszernek, hálózatnak, amelyet kiépítve a hátrányos helyzetű falusi fiatalokat be lehetne hozni és meg lehetne tartani a középiskolába – de hol voltunk már ekkor ilyesmitől.

Nem volt nagy szervező; inkább elkötelezettségből és áldozatvállalásból vállalta, fogadta el a miniszterséget (Antall közvetlen kérésére, aki hirtelenjében nem talált erre a posztra megfelelő politikust abból a körből, amelyben mozgott és válogatott, az egykori úri középosztályból, ahová ő maga is kötődött). Az igazgatás azonban szakma; nem (nemcsak) kötelességtudat és áldozatvállalás kérdése, de sok minden másé is. Andrásfalvy társtalanul bolyongott a minisztériumban, amely (mint mindig, átszervezéskor) fölbolydult volt, izgatott, gyanakvó és ellenálló. Egy kisebbségi konferencián, amelyet az Ajtósi Dürer soron, a volt pártakadémián (akkor már ELTE) rendeztek, találkoztam vele, szép feleségével, elegáns öltönyben, magányosan álldogáltak – a tenger (az oktatásügyé) csapdosott körülöttük.

Időpontot kértem, hogy bemutatkozhatnék – mint igazgatóhelyettes most én voltam az intézet egyedüli legitim vezetője (én se teljesen legitim), úgy éreztem, kollégáimért, az egész intézetért személyesen felelek. Nem fogadott, és nem fogadott, és nem fogadott. Engem azonban ilyesmivel már nem lehetett lerázni (nem is akart, mint később kiderült), fölkeredtem, bementem a minisztériumi titkárságra, és mondtam, hogy megvárom. Hirtelen kilépett, én meg odamentem hozzá, bemutatkoztam, és: időpontot kérek. Mindjárt megszűnik a munkahelyem. Erre fölfigyelt (munkahely. Megszűnik – megtapasztalhatta), a belső zsebéből naptárt vett elő, nézzük csak. Hirtelen sűrű öltönyös, kövérkés szőke fiatalember ugrott azonban elő a szemközi szobából (kabinetiroda, nevezték el előkelősködve), Andrásfalvy és közém állt, és: nem lehet! Nem lehet – kiáltással eltolta a minisztert. Az csüggedten engedelmeskedett, és visszatért az irodájába, nyomában erőszakos rabtartójával.

Az első hónapok legcsüggesztőbb jelensége Timkó Iván volt; mint egy komisszár lógott a miniszter nyakán, rohangált a főosztályok és a kabinetiroda között, ígéretett, de főképp fenyegetőzött. Ha Andrásfalvy elkötelezettségből próbálta irányítani az oktatásügyet (ami nem ment), hát Timkó Iván lelkesedésből, hithűségéből és szélsőséges párthűségéből (ahogy ő értette). Fizetését nem vette föl, ugyanilyen áldozatvállalásból – s ezzel végeredményben azt érte el, hogy nem volt felelősségre vonható. Nem is a minisztert szolgálta, hanem politikai támogatóját (Csoóri Sándor), aki – a kormányfőnél tett panaszok ellenére – hónapokig tudta és akarta ott tartani ezt a szerencsétlen életű, félbemaradt pályájú, egészségtelen megjelenésű fiatalembert; s aki (Csoóri) ennek következtében, bizonyára szándékai ellenére rosszat tett az új kormány művelődésügyének.

Köröttük, felettük, mellettük, alattuk az elkötelezettek, karrieristák és megszeppent túlélők kavargtak, helyezkedtek, cserélődtek, bujkáltak, keresve régi-új helyüket. A rendszerváltozás – onnan, ahonnan most már láttam – nem fölemelő menetelés volt (mint az amerikai tévében néha mutatták), hanem szürrealista kavalkád. E kavalkádban most eltűntek azok, akik egy-két évvel ezelőtt még túl hangosan álltak ellent a változásoknak (mint Soós Károly, Náhlik Zoltán az intézetben), és markánsan kiemelkedtek azok, akik – egykori pártszínekben – a változást

előkészítették, egy békés „rendszerátváltást”. Úgy érezték, őrizniük kell a helyüket, hogy befejezhessék a megkezdett munkát: egy békés rendszerátváltást. Az MDF elkötelezettjei tehát a békés rendszerátváltókkal ütköztek meg – újra meg újra -, a csöndes és megszeppent, lappangva ellenálló hivatalnokok színes előtt és háta mögött.

Andrásfalvy továbbra sem fogadott; az azonban kiderült, hogy miért nem. Neki azt referálták (Timkó), hogy én Kozma Ferenc vagyok, egy párthű közgazdász, politikai főiskolai egyetemi tanár. Ez mellbevágó volt (most jöttem Amerikából, most szálltam le a falvédőről); kerestem Kiss Csabát, régi Közneveléses kollégámat, kedvemért hívták oda, most Kiss Gy Csaba néven egy ideig az MDF vezető ideológusa volt. Csaba mentette a helyzetet, a miniszter fogadott – de fogalma sem volt, mit tehetne (kellene tenni). SzDSz-es fészek, suttogták körülötte rólunk (nem egészen alaptalanul), hogy szüntesse meg az Oktatáskutatót (amiről talán máig sincs fogalma ennek a kedves, őszinte embernek, hogy mi is volt).

Honti Mária megkeresett (É igazgatója volt, ismertük egymást), barátilag tanácsolta, hogy menjek valami egyetemre; ő Debrecent ajánlotta; miért Debrecent, nem tudtam. Nekem eszem ágában sem volt. Ő úgy gondolta, hogy felel az Oktatáskutatóért, azaz az ő dolga fönntartani is, megszüntetni is. Honti Máriának? A Ságvárriból? Bármilyen szürreálisnak tűnt is, ez sajnos, a való volt. Szeptember gyorsan múlt, a kinevezésem csak nem érkezett meg, nem is volt pályázat, nem volt elutasítani sem; egyszerűen nem csinálták. Nem értettem, miért.

*

De aztán megértettem. Az intézet egyik témacsoportja – a Zsolnai Józsefé – hirtelen bejelentette, hogy kiválik az Oktatáskutatóból. Zsolnait és csapatát még Gázsó hívta az intézetbe, remélve, hogy ez lesz majd az a pedagógia, amely az ő koncepciójához illeszkedve (a mobilitásban lemaradt rétegek) iskolai úton zárkóztatja föl a lemaradó gyerekeket. Most is így gondolhatta-e –sőt épp ő kezdeményezte Andrásfalvynál – nem tudom; a miniszter mindenesetre Zsolnai Józsefet bízta meg az intézet vezetésével; s Jóska (Zsolnai) új intézetet akart. Ez az új intézet – hogy félreértés ne essék – a közoktatási nevet kapta, felaxdatul pedig azt, hogy egyfajta ellen-OPI legyen; az egykori Országos Pedagógiai Intézet jogutódja, annak szerepében (közoktatás), de annak kötelezettségei nélkül (tantervtervezés).

Jobb (rosszabb) pillanatban nem is léphettek volna. Az egykor nagy hatalmú – később már inkább csak befolyásos - OPI-t már 1988 végén kitették egykori székhelyéről (fasori evangélikus gimnázium), azóta Benedek András menedzselésében székhelyét veszítve és keresve bolyongott. Munkatársai szétszéledtek, vagy ugrásra készen várták, hová illeszkedhetnének be az új politikai és igazgatási környezetbe. Egy viszonylag összetartó csoportjuk, amely a teljesítménymérésekre készült föl, azokat alapozta meg Magyarországon, Báthory Zoltán vezetésével összetartott. (Egyszer rájuk nyitottam az ajtót, amint Báthory most éppen Zsolnainál házalt. Nem szégyelled magad, súgtam az elnökségben, ahol egymás mellett ültünk egy Marcibányi téri konferencián. Muszáj volt, súgta szégyenlősen vissza.)

Zsolnai elgondolásában – gondolom, támogatói elgondolásában is – az szerepelt volna, hogy az Oktatáskutató munkatársait átvéve másik intézetet szervez a Victor Hugóban. Egyenként tárgyalt a kollégáimmal (velem nem, mondhatnám, a háta mögött). Ígért, rávett, fenyegetett. Az oktatáskutatók egy része (a többség) elfogadta az új helyzetet, nem látott más kiutat, különben is meg voltak zavarodva (én más világból érkeztem). Ez volt hát a fenyegetés, ami miatt sietnem kellett vissza; ez volt hát a megszűnő munkahely réme (akkor nagyon is reális, az új világ hirtelen jött tömeges munkanélküliséggel köszöntött be). Olyanok is mellett

döntöttek, akikről nem is álmodtam volna (Halász Gábor, Nagy Mária). Mások – egy elszántabb kisebbség – nemet tudott és mert mondani (Lukács Péter, Junghaus Ibolya). Még K-t is megkörnyékezte – nem volt túl elegáns dolog -, indignáltan elutasította. A gazdasági vezetőt viszont vitte magával; egyszerűen magasabb, még magasabb, még magasabb fizetést ígért (a fiatallembert nem sokkal régebben hoztuk Horn György javaslatára). Egy darabig tartóztattam, emelve magam is az ígéreteket – aztán hirtelen ráébredtem, minek. Szervezetileg alighanem ez volt a legnagyobb veszteség.

Már csak két hetünk volt hátra, az Oktatókutató megszüntetéséről a miniszteri rendelet már nyomdában volt. Szerencsére ott is maradt. Mivel a Közlöny nem jelent meg (jogállam), a bank nem zárta be a számlánkat, s nem nyitotta meg az újat. Így az Oktatókutató, bár gazdaságisa nem volt, tudott fizetni, Zsolnai egyelőre nem. Lukács Péter fáradhatatlanul mozgott az ismeretségi körében – az övé tágabb volt, mint az enyém, s főként más irányokban volt tág -, sikerült megnyernie ügyünknek Beke Katát (akkor sokat forgatott könyve: Jézusmária, győztünk). Október elsejével politikai államtitkár lett. Másodikán a parkolóból és az intézeti szobákból mint akit elfújtak, eltűnt Zsolnai leendő csapata, vidékjáró kisbuszokkal együtt. Jézusmária – mi is győztünk. G

*

„Győzelmünk” azonban pirruszi volt (mint egy korabeli rádióbeszélgetésben Péter is, én is hosszan taglaltuk). Az intézet napjai (ha egyelőre nem is az órái) meg voltak számlálva; ilyen intézetre, ebben a (változatlan) formában már senki sem tartott számot. Péter amellet volt, hogy lehetőleg változatlan formában keressük helyünket az új nap alatt, bízva kapcsolataiban, amelyek a Horn-fivérektől (akiket a Kádár-rendszer végnapjaiban támogattunk) egészen Beke Katáig terjedtek. A kutató intézeteknek azonban, akkor úgy látszott, befellegzett; kollégáink az Akadémiáról, a Társtud-ból és a hozzáink hasonló intézetekből próbáltak az egyetemre menekülni. Ezt próbáltuk mi is. Hunyady György rá is állt volna (akkor az ELTE bölcsészkar dékánja volt), mi is szeretnénk volna az ELTE Oktatókutató Intézete lenni (s Andrásfalvy is támogatta volna; megírta, de nem iktatták, nem találta – tőlem kérték el a nyilatkozatát). A kari tanács azonban leszavazta (vagy ha le is, de többségében tartózkodott). Erre nem vezetett tehát az út, más irányba kellett próbálkozni. Én szakértői intézetben gondolkodtam – jó, de szakérteni mit? Kinek? S főként kivel?

A Közoktatási Intézet (most már Országos volt a neve, s hogy a szakmai legitimitása is meglegyen, OKI-nak rövidítették, mint korábbi munkahelyüket, az Oktatókutatót) nemcsak Zsolnai József eredeti munkatársát vitte el, hanem az Oktatókutató (nevezetesen a saját témacsoportom) legjobbait is; legjobbjai egy részét. A kiválóan fölkészült és mértékletesen érvelő Halász Gábor lett Zsolnai helyettese (ez bizony nehezemre esett, megpróbáltam visszahívni, végül sem állt kötélnek). Az Oktatókutató vele s másokkal is gyöngébb, a Zsolnai-intézet erősebb lett; de nem is ez volt a baj. Hanem hogy mindkét intézet – hiszen eredetileg egy volt – elsősorban a közoktatás terén dolgozott. Így alapították, a volt fepekuk romjain. Volt tehát két, egymással versengő intézet a közoktatásban, miközben az oktatásügy más szektoraiban egy sem volt (Benedek András a szakképzés számára épp újjászervezett egyet). Ezt a helyzetet próbáltam meg kihasználni; Burton Clarkon okulva megfogalmaztam egy felsőoktatási kutató-fejlesztő intézmény tervét, amely az Ajtósi Dürer sor volt politikai főiskoláján (pontosabban annak kollégiumában) kapott volna helyet.

A közoktatási szektor minisztériumi vezetőinek tetszett a terv – Gázsó vigasztalólag kijelentette, Na látod, mégis főigazgató leszel (jól hangzott, bár én nem erre az igazgatóságra

vágytam) – a felsőoktatásiakat meg nem sokat kérdezték. Ez a terület végletesen meggyöngült az új kormány megszerveződésekor; Bakos Istvánt Antall nem volt hajlandó helyettes államtitkárnak kinevezni az Aczél titkárságon betöltött korábbi szerepe miatt; Bakos István pedig (némi joggal) méltánytalannak érezte volna, hogy föléje valaki kerüljön; akadályozta. Beleegyezett – nem beletörődött – a tervbe, Végvári Imrére várva.

Végvári Imre – buffószerű külseje meleg szívet takart – a KISz-ből érkezve egykor a fepekuk maradványait vette gondozásba, amikor Gázsó az Oktatókutatót megszervezte, és az egykori intézet egy bérelt lakásba a Desewffy utcába szorult. Kiváló menedzsernek bizonyult, akitől sokat, köszönhetek is neki (többek közt első számítógémem beszerzését és használatát). A felsőoktatásiakkal igyekeztem ilyen-olyan viszonyt ápolni; Végvári Imre egyszer-egyszer még alternatívának is látszott az Oktatókutató belső viharai idején. Neve most ismét fölmerült. Fürgébb és tájékozottabb volt, mint én, különösen egykori pártkörökben, felsőoktatási titkárságot szervezett az említett pártfőiskolai épületben (noha őt magát Török Imre alkalmazta és fizette, aki akkor a Műszaki Egyetem gazdasági vezetője volt, nem pedig a minisztérium). S bár helyzete ilyenformán meglehetősen bizonytalan volt – bizonytalanabb még az enyémnél, miénknél is –, azt azért, szabadságából visszatérve meg tudta akadályozni, hogy az Ajtósi Dürer sori épületből felsőoktatási kutató-fejlesztő intézet, egyfajta befogadó intézmény legyen (nevét később Professzorok Házára keresztelte, Dom Professzorov, csúfolódtam vele, kacintott és nevetett).

*

Jobb ötletünk egyelőre nem lévén, Lukács meg én egyelőre hozzáfogtunk a maradék Oktatókutató újrakepítéséhez. Ez kemény, mondhatni keserves munka volt. Az eltávozott kollégák nagyon hiányoztak (nekem jobban, Lukács Péternek kevésbé – nem érttem és ma sem értem, mi minden zajlott le köztük 1989-90 viharos hónapjaiban ideológiailag, politikailag és emberileg); a megmaradtakkal pedig legalább ugyanakkora erőfeszítés volt megküzdeni. Az első hetekben (egész pályás letámadás, sokszor összeszorított foggal aludtam, ébredtem) azokat akartam gyorsan és eredményesen eltávolítani, akiket korábban az Oktatókutató kerékkötőinek tartottam, s sokunknak okoztak (nem mindig szándékosan, néha úgy is) keserűséget. Igazságtalanságot azonban, remélem, nem követtem el; törvényteleniséget mindenesetre nem: az igazgatóhelyettes és titkársága, önként távoztak (Soós Károly, mert nyugdíjba kellett mennie, előbb megátkozott). Többen mások is, akiket a rendszerváltozás ténye és heve sodort máshová. Többen tanulságosan pálfordultak; Bessenyei István egykori párttag bosszúhadjárataának nevezte, amit csináltam; Völgyesi Pál, akit kedveltem s már korábban elment, elhívta magához Gödöllőre Szilágyi Klárát, régi munkatársát. Várhegyi György visszafordult ifjúkorához, és zsidó iskolát szervezett odaadóan és fölkészülten, mint mindig. Liskó Ilonával hosszasán kellett vitatnom, hogy az új rendszerben mi a mozgástere – sé mi nem – a szakszervezeti érdekvédelemnek (közalkalmazottiság és szakszervezetiség nem fér össze, állítottam – ő vitatta).

Hoztam újakat, azt a Demokrácia-központot, amelyet még a Syracuse-i Joe Julian-nel az Egyesült Államok nagykövetsége segítségével szerveztünk, hogy a hazai politikai nevelést újítsuk meg, lehetőleg amerikai mintára. Az újjászervezésnek ebben a hullámában sok új arc, későbbi ismert név került az intézetbe (Nagy Péter Tibor, Setényi János, Drahos Péter többek között); részben az egykori akadémiai csoport utódától, az egyetemi neveléstörténeti csoporttól csábulva át. (Horváth Mihály nem akart vagy nem is tudott ellenállni; aggódva mesélte azonban, milyen, szinte családi felelősséget érez ifjú kollégája, Nagy Péter iránt). Drahos Pétert Lukács Péter hívta, A Fidesz leendő oktatási minisztere, mutatta be; ez azért

nem vált be. Sáska Géza az OPI romjai alól menekült; időbe került, amíg megszokta az Oktatáskutatót, amelyet azonban odaadón szeretett. Híves Tamás, Györgyi Zoltán csöndben, elszántan tevékenykedtek, elkötelezettségük máig tart. Setényi Jánossal egy ELTE-megbeszélésről jövet a Kecskeméti utcában találkoztam; némi izgalommal kérdeztem, Halász Gáborhoz megy-e, vagy hozzánk jön. Modora mindig imponált, Természetesen az Oktatáskutatóba, biztosított. Ez persze jól esett.)

Menedzseri erőfeszítéseim ellenére az Oktatáskutató válsága – ahogy az 1990 szeptemberében mint döntő pillanatban – megmutatkozott, nem enyhült. Sőt, inkább még mélyült. Egy kutató intézet arculatától még messze voltunk, az intézet alapító tagjainak nem volt (nem mind volt) tudományos minősítése, külföldi kapcsolataink gyérek voltak, a hazaiak pedig nagyon meggyöngültek. Ez utóbbiban az Oktatáskutató osztozott más társadalomkutató intézetekkel, amelyeket a Kádár-rendszer vége felé, az értelmiség megnyerése (és kordában tartása) végett hoztak létre. Nem kellett már a korlátolt nyilvánosság, amit a féllegális intézeti kiadványok, az ezoterikus megbeszélések és a pártnak (minisztériumnak) címzett belső kritikák jelentettek. Nem kellett az az oppozíció, amelyre az ellenzéki létben fölkészültek, fölkészültünk. A nyilvánosság kitárult, amellet szinte végletesen átpolitizálódott. Aki politizálni akart, megpróbálhatott politikus lenni a nyílt színen; aki viszont szakértő akart maradni, annak teljesítenie kellett. Méghozzá azt, amire a megrendelő fölkérte (a piac, amit akkoriban annyiszor emlegettünk).

A szakértői lét fölkészültséget és fegyelmet kívánt. Egyik sem állt – ott és éppen akkor – rendelkezésre. A Közoktatási ebben kétségkívül jobb volt; oda nem kutatói lét kellett – hogy valaki megtalálja a problémát, megkutassa, s előre lássa a fejleményeket, mielőtt még az adminisztráció reagálna -, hanem szorgos föladatvégzés. (A Közoktatási legjobb teljesítménye etéren a Jelentések kötete, Báthory kezdeményezésére, amikor ő lett a helyettes államtitkár, Halász Gábor energikus és innovatív szervezésében.) Az Oktatáskutató ilyesmitől távol állott. Amit mi tudtunk, az a kapcsolatainkból, hálózatainkból, háttér információinkból és spekulációinkból álltak („és most mondja el mindenki, hogy mit hallott”, javasolta a megbeszéléseken Lukács Péter, ezt szerették, szerettük – én tartottam tőle kissé). Csakhogy a hálózatok megsérültek, a kapcsolatok, visszájára fordultak, az információk és sottogások táptalaja szertefoszlott, fontossága egyelőre jelentéktelenné vált.

Az Oktatáskutató legjobb pillanatai mégis a konferenciák voltak, amelyeket korábbi kapcsolatok és aktuális sottogások révén lehetett időszerűvé tenni és fontossá emelni. Ez még mindig az egykori oktatáskutatók intellektuális erejét jelentette; ráadásul fórumot is a még mindig tévelygő minisztérium számára. E fórumokon föllépve egyesek még elvállalták azt a szerepet, amelyet az Oktatáskutató itt most nekik szánt: a szakmai-tudományos nyilvánosságba burkolt (oktatás)politizálását. A témák (egyházi iskolák, közoktatási törvénytervezet, önkormányzati iskolafenntartás, az iskolák új ellenőrzési rendszere, a NAT) fogytán azonban új tevékenységeket kellett keresni. Megpróbáltam – megpróbáltunk Lukács Péterrel – megbízásokat szerezni az intézetnek.

Néhány megbízást sikerült teljesíteni (más kérdés, ilyen hatással a minisztériumi munkára, mondhatnám, semmilyen hatással), az akkor megint fölelevenedő iskolaszervezeti vita meghátterezését (ebben K és én igazán otthon voltunk). A közoktatási törvénykoncepcióban fölmerült néha hajmeresztő ötletek eredetének bemutatást, az új minisztérium reformhevéletének csillapítását (Csak reformot ne...), az ország felekezeti megosztásának vizsgálatát (vihart kavart). Más megbízásokkal azonban kudarcot vallottunk, pedig nagyx várakozásokat fűztünk hozzájuk (pl. az oktatás finanszírozásával kapcsolatban).

Kezdeményeztem a pedagógus közvélemény monitorozását abban a reményben, hogy ezt a közvéleményt közlelről ismerve, adatait kézben tartva, mozgását, változását előre jelezve adatbázisra teszünk szert, amely az intézet fontosságát állandósítja. Ezt azonban már végképp nem tudtam megvalósítani – máig sincs ilyen. Nemcsak mert a pedagógusok nem is érdekelték a minisztériumot („Nem érdekel a véleményük” jelentette ki Gázsó és később Pokorny is, mikor az ötlettel házaltam), hanem főként mert ez a rendszeres és aprólékos munka nem érdekelte intézeti kollégáimat (magamra hagyva pedig nem volt fölkészültségem hozzá). Az ilyen „szolgáltatások” közül egyedül a területi statisztikázás és annak kartografikus megjelenítése – magyarul: az oktatási térképek – volt tartósan elfogadott; majdnem (sajnos, csak majdnem) sikerült Magyarország oktatási atlaszának összeállítása.

A megbízásoknak azonban nemcsak én jártam utána. Egy idő után lassan kiderült, hogy több kollégám – köztük az annyira lekötölezett Junghaus Ibolya – már „saját zsebre” dolgozik (saját szempontjukból persze érthetően). Ami azt jelentette, hogy megbízásokat szereztek – és teljesítettek is – az Oktatókutató nevében és égisze alatt -, de sem az eredményeit nem tudatták az intézettel (s velem), sem a pénzügyi háttérét (azt még kevésbé). Pedig ezek gyorsan lebonyolítható és viszonylag jól finanszírozott munkát voltak; épp olyanok, amelyekből az Oktatókutató ha stabilan nem is, de átmenetileg föléledhetett volna. Egy darabig behunytam a szemem – nem akartam szembesülni az üggyel. Hisz Setényi János olyan intelligensen elmagyarázta, hogyan kellene a Kádár-korban értelmiségi gettónak alapított Oktatókutatóból modern (kilencvenes évekbeli), piacképes vállalkozást fejleszteni. Csináld tehát, csináljuk együtt, mondtam, a pesti Vigadó előtt állva. Jó, persze, mondta János. S csinálták. Csak nem velem, velünk.

Ez fokozódó feszültséget okozott. Egy darabig még csak meg lehetett vele lenni – ameddig akár egyet is érthettem vele, mert olyanok tevékenysége ellen irányult, akiket tulajdonképpen én is szívesen ösztönöztem volna (ha tudok) valamilyen „piaci in iniciatívával” (mondjuk, plusz bevétellel). Azzal már nehezen lehetett együtt élni, hogy valamelyikünknek tartósan ne legyen elnyert pályázata, támogatott kutatása vagy legalább akadémiai tevékenysége (mondjuk, publikálás, könyvírás). De ez – hogy mások, az intézet vállalkozásra alkalmatlan, ezért nem lehet bevonni – egyre átlátszóbb érvelés volt. Amikor ugyanazon a főosztályon két ajánlat futott össze – Oktatókutató, meg egy másik, szintén oktatatókutató -, lépnem kellett, s léptem (ami hosszabban tartott, mint az 1990-es „tisztogatás”, meg fájdalmasabb volt – legalább is nekem).

*

Ezzel az Oktatókutató elszenvedett egy második veszteséget; olyan súlyosat, hogy abból már nem volt többé visszaút. Most az intézet legfürgébb, leginkább partiképes, leginnovatívabb tagjait veszette el; ők a továbbiakban a maguk területén (s mércéje szerint) kiválóan bizonyítottak (Expanzió Kft, az akkor sokat tárgyalt, hivatkozott felsőoktatási expanzióból kölcsönözve nevüket, talán szakmai-tudományos legitimációjukat is). Maradt, amit Lukács Péter mindig is szorgalmazott: egy tudományos intézet fölépítése (építésről már szó sem volt), vagy inkább a megőrzése (ebben lettünk most nagyok).

Az intézet maradéka nem ilyen drámaian ment el, elszivárgott. K 1995 végén hagyott el minket, szerencsére csak a minisztériumba ment (nem érttem, hogy pont oda s miért), legalább néhány fontos megbízást juttatva azért nekünk. Lukács Péter egy akkor keletkező magán felsőoktatási intézménnyel próbálkozott Székesfehérváron (Kodolányi); igazgatóhelyettes, rövid időre főigazgató is lett ott; oktatni az intézetből másokat is hívott.

Bevallom, én is elhagytam a hajót, ami akkor már süllyedőben volt, igaz, csak fél lábbal, amikor az egyetemre mentem U(mégis egyetem, s mégis csak Debrecen). Szabó Laci velem, utánam jött, (hívtam, vittem, Rejtett tanterv című kis könyvével jó nevű, bár nem túl sikeres kutató, azóta közkedvelt egyetemi tanár, intézetigazgató is).

Az intézet sorsát – mint sokszor lenni szokott – mégis a hely pecsételte meg. A Victor Hugót, ahol alapították, s ahol két évtizedet töltött, már a rendszerváltáskor privatizálták; a minisztérium mind kevésbé tudta és akarta kifizetni érte a lakbért. Bár a helyiségeket fokozatosan föladtuk – mint aki a végtagjait egymás után veszi el -, Ungár András (Klári testvére, a Nagybányai útról őt is ismertük), a tulajdonos, egyre magasabb béreket számolt (Kénytelen volt vele; amellet a felesége, Schmidt Mária nézte ki ezt a helyet az intézetének. A minisztérium az épület résztulajdonát (társtulajdonos az Akadémia volt) megvenni nem akarta, nem is tudta volna – amúgy is tele volt apadó gyereklétszámú iskolákkal. Költségvetési szervként bevételeink nem voltak, ennek megfelelően persze tulajdonunk sem; még az ósdi nyomdánkat sem voltunk képesek fölújítani; még működött, de csak afféle ipari műemlékként. Nyomott hangulatban, de föladtam a Victor Hugót.

Szeged vagy Debrecen?

1992 tavaszán Szentpéteri István - akit még az Akadémiáról (Szociológiai Kutató) ismertem és kedveltem s aki akkor már ismét a szegedi egyetemen dolgozott fő állásban – meghívott Szegedre. Kérdezte, nem volna-e kedvem Szegeden, a szociológián tanítani (tudta, mennyire szeretek tanítani); még pontosabban, magyarázta, átvenni a tanszéket tőle. Hisz úgy is egyetemi tanár vagyok már ott.

Egyetemi tanárságom története visszanyúlik doktorálásomra az Akadémián. Ezt a címet megszerezve (1986) éppen Szentpéteri hívta föl a figyelmemet arra, hogy ha már tanítok, bár csak mint óraadó, egyúttal címzetes tanár is lehetek. Kellene egy tanszék, amely befogad, és legalább négy szemeszter, amikor folyamatosan oktatok ugyanott. Természetesen a pedagógiát választottam, részben régi elkötelezettségem és előzményeim miatt, részben pedig személyes ismeretségeim okán is. Nagy József – aki akkor a tanszéket vezette – nem szervezett még maguknak címzetes tanárt (nem is pontosan tudták a jelentőségét) -, mégis szívesen ráállt. Nekik ingyen munkaerőt, nekem pedig kötődést jelentett a tanszékhez; nem utolsó sorban pedig valamilyen akadémiai súlyt is az egyre bizonytalanabbá váló Oktatáskutatóban. 1989-ben tehát a szegedi pedagógia tanszék címzetes tanára lettem.

E címzetes tanárság egyik fél részéről sem jelentett valódi elkötelezettséget; inkább csak az arra való készséget, ha egyszer szükség volna rá. Most, hogy Szentpéteri odahívott – igaz, a szociológiára -, ez az elkötelezettség mintegy aktualizálódott. Indítványa alaposan megingatott és elbizonytalanított. Mint máskor is lenni szokott, a szívem és a fejem két különböző dolgot diktált: az egyik (a szívem) a szociológia mellett érvelt, a másik megpróbált visszatartani egy eléggé beláthatatlan vállalkozástól (az eszem).

Akkor még nem értettem egészen, mi is történhetett Szegeden és Szentpéterivel. A Kádár-rendszerben szociológusnak lenni – főként vezető állásban (s a tanszékvezetés szociológus körökben határozottan ilyennek számított, így volt elkönnyelve) csak a Párt jóváhagyásával volt lehetséges. Huszár Tibor tanszéke kételyek fölött állt; a többi tanszék azonban igencsak kételyekkel volt terhes – annál is inkább, mivel főként (csaknem kizárólag) ideológiai tárgyak tanszékeiből kezdtek kinőni. Az egykori marxista tanszékek modernizálódása (szociológia,

később politikatudomány is lett belőlük) pedig természetesen csak a Párt irányításával volt elgondolható s levezényelhető. Ez egyel több érv volt amellest, hogy azt a néhány tanszéket, amely a Huszárt tanszéke mellett szociológiává lett Magyarországon, csak megfelelő jelöltek tölthessék be (így lett, sokak meglepetésére, némelyek irigykedése mellett Gázsó Ferenc tanszékvezető a Közgázon; miután Ferge Zsuzsát, aki szintén szeretett volna, megfelelő helyen nem tartották elég alkalmasnak rá. Ebben a hullámban lett Szentpéteri is tanszékvezető a szegedi egyetemen, amely egyénként az alma matere is volt.

1990 után alaposan megváltoztak a dolgok. Az ideológiai tanszékek értelemszerűen megszűntek; filozófia, szociológia, politikatudomány lett belőlük (sokszor egyik napról a másikra). S ami ennél is fontosabb, megszűnt a kiemelt státusuk – megszűntek „központi tanszékek” – azaz rektor közvetlenek – lenni. A szociológiának, a filozófiával együtt – Szegeden természetesen a bölcsészkar adott új helyet (ami költözködést nem, de más hierarchiát igenis jelentett. Ráadásul – az előzmények után – nem mondhatni, hogy új gazdáik túlságosan kedvelték volna őket, sem finansziális okokból, sem pedig – főként – az előzmények után. Így lett Szentpéteri és szociológiája partra vetett hal; Szentpéteri, aki nem kedvelte a feszültségeket – maga sem gerjesztett ilyent magá körül a Szociológiai Kutatóban – visszament jogásznak, ahol, eredetileg is volt, s ahonnan szociológusai többségét verbuválta. De előbb meg kellett valakit neveznie, akit a bölcsészkar utódjául elfogad.

Így lettem szociológia tanszékvezető – látszólag egy csapásra, valójában áttekinthetetlen feszültségek közepette. Az egyik feszültséget az egykori ideológia és a rendszerváltozás utáni bölcsészkar viszonya okozta. Egy másik feszültséget pedig az, hogy Szentpéterivel együtt – a szociológián egykori jogászok dolgoztak, akiknek nem volt bölcsészkar előzményük, beágyazottságuk. Kiváló munkát végeztek (legalább is kitartóan igyekeztek rá), elkötelezett hallgatóik is voltak, most már főként a történészek közül (a vidéki bölcsészkarok megszokott szakpárosítása). A bölcsészkaron mégsem ismerték el, mert nem is ismerték (eléggé) őket. A harmadik feszültség a főváros és a vidék között, különösen is a fővárosi szociológusok és vidéki kollégáik között alakult ki; Pesten nem tudták és akarták elismerni (tulajdonképpen máig), a vidéki szociológiai műhelyeket; s ha igen, inkább versenytársaknak, akiket ki kellene szorítani, mint kistestvéreknek, akik támogatandók.

*

Mindezt persze én még nem tudtam, amikor – a meghívástól megtisztelve s a valóság (a vidéki egyetemi valóság) boldog nem ismeretében – Szegedre utaztam. Szegedre mindig örömmel készültem; jó érzés volt korábbi próbálkozásaim, kezdeti s később gyakoribb sikereim színhelyére visszatérni (s esténként megelevenedett az a májusi cigányzenés este). Most mintha egyszerre két ifjúkori vágy teljesült volna, Szeged és a szociológia. Ebből, gondoltam, sok jó jöhet ki; például az intézet (Oktatáskutató) kooperálása az egyetemmel; állandósuló felsőoktatási pályám; szociológusi elfogadottságom (hittem).

Az első alkalom igazolták e várakozásokat. Mikola Tibor, a dékán fogadott (engem harminc évvel korábban finn nyelvre tanított, tanársegédként), alakja most is hatalmas volt, kedélye (látszólag) töretlen. Szentpéterit mindig is kedveltem, sokat tanultam tőle szervezetszociológiából, valamint emberségből is, számomra üdítő színfolt volt a jelenléte a Szociológiai Kutatóban (bár sokan mások nem tartották valódi szociológusnak – s láthatólag ő sem tartotta annak magát). Beinvitált a szép szobájába – épp a pedagógia alatt volt -, s fokozza kedvem és elszántságomat (amiben azért kissé ő is kételkedett, nyilván nem én

voltam az első próbálkozása), megmutatta, mekkora lesz az asztalom. Meg a fotelem. (Szintén szempont, persze.)

Föllátogattam a pedagógiára – mintha hazamennék -, ahol otthonos barátsággal fogadtak. Különösen Csapó Benő volt nagyon bátorító; fontos lehetett neki, hogy az egyetemre kerüljek (korábban ő szerelte össze Ausztriából alkatrészenként hazacsempészett számítógépemet). Elhívott az akkor épülő szép házába, bemutatott a szüleinek; este együtt vacsoráztunk, bátorított, sőt kapacitált. Mind segítőkészek voltak – a szociológusok között különösen Gábor Kálmán, készségesen, már-már kényelmetlenül -, kivéve a rektort. Meg az egyetemet.

A rektor akkor Róna-Tas András volt, szikár, magas alakját, kedvetlen arcát olykor még én is láthattam, amint a Gödörben a rektori asztalnál egymagában, másoknak hátat fordítva ebédelt. (Az állást talán a fiára gondolva tartogatta, aki épp visszaérkezett Amerikából –értelmezték pártfogóim később.) Így vagy úgy, de nem kerültünk kapcsolatba egymással. Ami a kart illeti, csak vártam és vártam (miközben szorgalmasan utaztam Szegedre). Mikola mintha kerülte volna a találkozást, az adminisztráció nem szólt semmit; Szentpéteri megkönnyebbülten üzent, hogy ismét a jogi karon van, ahol szervezetelméletet oktat, működünk együtt. Vele készségesen együttműködtem volna – az egyetem nem működött együtt velem.

Az egyetemi bürokrácia, világosított föl Nagy József, akinek fölhoztam a dolgot, most már megszerezték, ráérnek intézkedni. A pedagógia megítélése sem állt túl jól az egyetemen (hol áll jól? Itthon, s más nemzeteknél?). Azt azonban úgy kezelték, mint „a mi kutyánk kölykét”. Otthon volt a bölcsészkaron – bár munkatársainak egy része a TTK-ról jött, nagy József tudatosan válogatta így őket, s ez (mint máskor és másutt is) jókora, bár lappangó feszültséget okozott. Így a kari tanácsban – amelynek hirtelenjében mint egy újonnan érkezett tanszék ugyancsak újonnan érkezett vezetője most a tagja lettem – még ki is emelték Nagy József és a pedagógia sikeres pályázatait, amellyel a bölcsészkar gondjainak enyhítéséhez hozzájárult (a pedagógiára nem volt annyi gond, másoknál, akik, nem voltak „piacképesek” kevesebbet tartotta a markát). A szociológiával azonban nem igen tudtak mit kezdeni – inkább tartottak tőle és riasztotta őket -, ezen az sem sokat enyhített, hogy sokuk a tanárom volt ifjú korunkban, és hogy magam is Szegeden végeztem. Kitüntetően figyeltek rám – engem mégis elfogott egy bizonytalan érzés, valamilyen kívülmaradás érzése.

Ugyanezt éreztem a szociológián. Amit én szociológiából tudtam – és fontosnak is tartottam -, az mégis csak az iskola és a nevelés volt; igaz, ennek a szociológiai aspektusai. „Jó” szociológus – ha egyáltalán – csak akkor tudtam lenni, ha valódi szociológusokra hivatkozhattam, támaszkodhattam, akik igazi szociológus munkát végeztek (bár azt, hogy ez milyen, pontosan senki sem határozta meg). Szociológusok közt pedagógus voltam és maradtam; noha a pedagógusok közt, az ő szemükkel nézve – már-már szociológusnak is látszottam. Ha szociológusnak neveztek, azt megtisztelőnek éreztem; pedagógusok közt azonban otthonosan és biztonságosan navigáltam. Mint szociológia tanszékvezető kezdtem belegabalyodni azokba az erőviszonyokba, amelyek a pestieket a vidékiekkel kötötték össze (füzték össze, láncolták le); ahol az, aki akart valamit, följár Pestre szociológiát tanulni, kutatni (míg én Pesten kutattam bár, de az oktatást). S bár a rendszerváltozás alaposan szétzilálta ezeket az erőviszonyokat – a szociológusi szakma érdektelenné vált a politika számára – ha csak nem vált maga is a politikai játszmák szereplőjévé -, a föladatot egyre nyomasztóbbnak láttam. Nem céhbéli szociológusként hogyan tudnék egy vidéki tanszékot kalauzolni, akik maguk sem hisznek valamifajta alternatív (vidéki, falusi, néprajzhoz közelítő) szociológiában.

Másfelől viszont lenyűgözött Szeged szépsége és otthonossága. Talán az az ősz különösen is bájos volt. Mindenesetre a kora reggelek – amikor az új-szegedi egyetemi lakásból a Tisza felé közeledve átsétáltam a hídon a „budai hídfőig” (így nevezték Szegeden, s a hídfő csakugyan emlékeztetett is a Margit híd budai hídfőjére – bár én nem ezért szerettem) – felejthetetlenek voltak. A forgalom még nem indult meg; a Kárász utca boltjai előtt a járdát szorgos kezek seprték, a nap ferdén bár, de a szemembe süttött. Zöldellt a Széchenyi park, épp megjelentek az egyetemisták (a lányok akkor is, mint a hatvanas években, olaszosabban öltöztek, mint Pesten). A Dugonics tér felé sétálva felhőkként elevededtek meg a harminc évvel korábbi emlékek: kirakatok, sarkok, kudarcok és sikerek, É-é és az enyéme, mindkettőnké, ami összekötött. S íme, ez most az eredmény: hogy ugyanott, ugyanazon az egyetemen tanár és tanszékvezető vagyok. A Dugonics téren eldönthettem, merre megyek be az egyetemre; hol a Petőfi utat választottam (sugárút – itt kell lefordulni róla az Ady tér felé), hol a Boldogasszony sugárutat (katolikusnak katolikus, de mégis jobb, mint az előző neve), aztán onnan fordultam be, ahogy egykor. Az Ady tér nagy fái még lombosak voltak, jóllehet közeleget az ősz; az ilyen sétákat semmiért sem adtam volna, s ha valami, ez mindenesetre ide kötött (inkább, mint Szentpéteri asztala, fotelje).

De ahogy az ősz elérkezett, az egyetemi kinevezés (megbízás) viszont még mindig nem, szegedi opálos képem egyre felhősebb lett. Szeged még mindig vonzott és magához kötött – de az egyetemi napjaim közti időben gondolkodóba eshettem. A többi időt A Victor Hugóban töltöttem; otthon É sem nagyon bíztatott (talán sok volt neki ez a nosztalgia, túlcsinált, ahogy mondta). A sokadik hét után, a Nagybányai úton lefelé menet váratlan elhatározásra jutottam; olyan váratlanra, hogy engem is meglepett, és senkivel sem akartam megosztani. Megfordultam, hazamentem, megírtam a lemondó leveletem, és – amíg még a hirtelen elhatározás tartott – rajtaütésszerűen postára adtam (hadd vigye, kiszámíthatatlanul, mint a palackpostát a tenger). É meglepődött, amikor elmondtam – hát még szegedi kollégáim. Telefonokat kaptam egyre-másra; mentegetőzést és magyarázkodást. Bennem azonban elszakadt egy szál. Tudni sem akartam Szegedről és szociológiáról, min t amikor egy szép szerelem hirtelenjében megszakad.

*

Talán csak az egyetemi ügyintézésben csalódtam (a minisztériumit jobban ismertem, ezt még nem), a felsőoktatásban semmiképp. Hiszen szinte folyamatosan tanítottam, amióta a nevelésszociológiát megírtam; csaknem minden félévben (vagy legalább minden másodikban) voltak óráim az országban itt vagy ott. Az anyag, amit tanítottam – tantárgyam, a nevelésszociológia akkor még új volt, szinte ismeretlen; ha akarom, félig-meddig még illegális is (neveléstudomány néven szokták meghirdetni főleg pedagógusoknak). „Utaztam” vele föl-alá az országban, Soprontól a pesti evangélikus teológián át Egerig és Szegedig, majd Csabáról visszafordulva Jászberényig vagy Szekszárdig, Kaposvárig. Körülbelül éreztem a közönségemet, és egészen jól tudtam a poénokat, amelyen nevetni szoktak (vagy amelyeken meg-megbuktak).

Ez hálás közönség volt. Miután a szakokkal oly sikeresen boldogultam – igazán kedveltük, de legalább is méltányoltuk egymást -, pedagógusokkal, leendővel és pályán lévőkkel dolgozni könnyű és élvezetes volt. Anyagom még mindig friss és testközeli maradt, noha az élmények, amelyekből táplálkozott, lassan húsz-huszonöt évesek lettek. De hát a Kádár-rendszerben szinte állni látszott az idő; ami tizenöt-húsz évvel azelőtt igaz volt, az igaz lehetett most is (legföljebb a gulya nem menetelt a főútcán hazafelé, mint a nevelési környezet kapcsán láttam és írtam). Az azonban, hogy a jegyzetet nem elég elolvasni (sokszor

élvezettel), hanem szét is kell egységekre bontani, színessel bejelölni (kezdetben ceruzával, azóta kihúzóval), aztán aludni rá egyet, végül vizsga előtt csak föleleveníteni – ez még mindig igaznak látszott (s azóta is igaz). Lassan már az egykori tanítványaim is tanítottak – a rendszerváltozás óta a nevelésszociológia különféle neveken bár, de elfogadott és bejáratott pedagógusképző tárgyá vált. Közben a jegyzet is egyre gazdagodott? Előbb tankönyvkiadós könyv lett belőle (kemény borítás!), aztán már a rendszerváltozás után komolyabb és átfogóbb tankönyv, az elmúlt évtizedek kutatási eredményeivel (amitől jobb talán lett, de tanulhatóbb biztosan nem). Mégis kiadók versengtek érte (megrögzötten a Tankönyvkiadónál maradtam, mely közben „nemzeti” lett) és így még – mint hű, öreg barát – egy további évtizedet megért .

Az, hogy ne csak óraadóként tanítsak (felsőoktatásban), hanem valamilyen stabilabb, tartósabb formában is, korábban is fölmerült bennem (már a Közneveléstől hívtak Egerbe, ugyancsak pedagógiára) – akkor erre, bár É, de főként a családja pártfogolta (legalább értették volna, mit is csinállok voltaképp; a Köznevelés meglehetősen értelmezhetetlen volt nekik is, másoknak is), nem álltam rá. Gáspár László egyetemi tanárságának végén – amikor ő újabb iskolakísérletbe fogott (ezúttal Sarkadon), s ezért elment a pécsi egyetemről – Ormos Mária, az egyetem rektora és Szépe György (régibb barát), mindketten aktívak az új egyetem alapításában, formálásában, Gáspár helyére hívtak. Meglátogattam őket, és jártam „háztűznézőben” Pécsen is. A város már régebben is tetszett – mediterrán hangulata, csodás fekvése elbájolt -, az azonban, amit a tanszéken találtam riadalommal töltött el. Az új embert mint a messiást várták (ez nem csoda), minden kívánságukat elébe (elébe) öntötték, még ez is érthető volt. Csakhogy a tanszéken és az egyetemen – akkor tanárképző karnak hívták, lényegében a tanárképző főiskolát jelentette – számomra fölmerhetetlen és megfeszítően feszültségeket éreztem. Nem volt világos, mit vár a rektor tőlem – ezt Szépe próbálta értelmezni, nagy lendülettel – és mit várnak szakmabeli kollégáim, mindenekelőtt a kedves beszédű és halk modorú Vastagh Zoltán. Pedagógusok mellett másokkal is találkoztam (Koltai Dénes, Andrásfalvy Bertalan) végül is meghátráltam.

*

Miután szegedi szociológus pályám számomra is váratlanul véget ért, az Oktatáskutatóval akartam foglalkozni. Két megszüntetési kísérlet között általában maradt idő a szervezkedésre (a rendszerváltozás első évtizedében nem négy, hanem majdnem pontosan két évente váltották egymást az oktatási miniszterek; valamennyiben föl-fölmerült, hogy az Oktatáskutatót átszervezi). Sok célt és nagy lehetőségeket láttam magunk előtt; hisz volt könyvtárunk, amelyet profilírozhattunk (felsőoktatási kutatások) és országossá próbálhattunk tenni (rövid időre sikerült is); volt nyomdánk, amelynek segítségével könyveket adhattunk ki, s külső és belső cenzurával sem kellett bajlódni többet. Úgy éreztem, ezek nagyobb lehetőségek annál, mintsem kósza vágyaim nyomában eltékozolhatnám őket; és most megbízás is volt elég, amely, mint általában, összefog egy csapatot és tartást ad neki.

Szóval az Oktatáskutató. Oda sem igen figyeltem arra, amit Setényi János mondott, hogy valami rektor keres (talán telefonon?). Jó, mindjárt, néztem föl az épp nagyon aktuális és nagyon sürgető teendőmből (s melyik nem volt ilyen?). Annyira fontos voltam (legalább is magamnak), hogy nem is tudatosult bennem, amikor az a kolléga („valami rektor”), benyitott az ajtón. János kísérte.

Nagy Zoltánnal (Abádi-Nagy, tanultam meg később) akkor találkoztam először. Épp Pesten járt az akkreditációs bizottságnál (vagy tán egy aktuális rektori gyűlésen, a Rektori Konferencián), nem tudom. Leült, szülte öltönynadrágját megigazította. Haja, szemüvege,

egész megjelenése nemcsak tanáros volt, hanem professzoros; sugárzott róla, hogy nem dolga van erre, hanem hivatást teljesít (ezt a hivatástudatot látom azóta is a meleg szívű jó barát, Nagy Zoltán szeméből, arcán, egész megjelenésén).

Hogy menjek Debrecenbe egyetemi tanárnak. Ott a pedagógia tanszék megürült – Petrikás Árpád nyugdíjba ment (ezt előbb is tudni lehetett, Debrecen egyszer-kétszer már fölmerült másokban is velem kapcsolatban, csak még bennem nem). Debrecenben szükség volna rám, mi több, Debrecennek szüksége van rám – s tán (bizonyára) nekem is Debrecenre. Így ébresztgette a lelkiismeretemet, hívogatott, győzködött, csaknem kérlelt Nagy Zoltán.

Egy pillanatra fölmerült Debrecen képe, amint átutazom rajta Kocsord felé (legutóbb a hetekben voltam akkor Kocsordon, harmincöt évnyi kihagyással); de aztán beúszott, mint valami komputerkép, a napfényes Szeged. Ahol már voltam, ahová visszavágytam, és ahol, miért is tagadnám, kudarcot vallottam. „Ha mennék is egyetemre, mondtam, akkor is csak Szegedre” (Pestre, érdekes, sohase vágytam). „S oda sem megyek többé, itt van dolgom” (s komolyan gondoltam is). „No, de Debrecen”, válaszolta Nagy Zoltán úgy, mint aki nem a magáét mondja, hanem valami üzenetet közvetít, főntről, transzcendenset. „És az egyetem, ugye”. Az nem egy a sok közül, nem plusz állás. Hanem öröktől való elkötelezettség. „Tanár vagy, nem?”

Setényi János közben kiment, magunkra hagyott, most nem is bántam. Ez nem egyszerű látogatás volt, nem kapcsolatfölvétel (napjaink kedvelt kifejezése, kommunikáció); ez *call* volt, mondaná az angol (Nagy Zoltán amerikanista volt), elhívás. Mint megrögzött Jónás azonban nem álltam kötélnek. A pillanat varázsa múltóban volt, Nagy Zoltán még egyszer kísérletezett. Ha annyira odavagy Szegedért, megkérdezhetem. S néhány nap múlva a telefon, Csirik nem veled számol (akkor már Csirik János volt a szegedi rektor). Mindegy, ezzel letudtam a gondját (bár az impresszió erős volt, valósággal mozgósító). Én azonban úgy értelmeztem mint kísértést, aminek józan ésszel ellent kell állni. Szeged vagy Debrecen, kérdeztem pár nap múlva Csákó Mihályt, aki akkor már gyakran bejárt az Oktatókutatóba, s akkor is szerettem beszélgetni vele. Figyelmesen végighallgatott, gondolkodott, aztán: Érzelmileg annyira elkötelezted magad Szeged iránt, mit is mondhatnék? A helyedben én Szegedet választanám. (Igaz, ilyen választás nem volt, ezt én is tudtam.)

Az élet ment tovább - ahogy az önéletrajzírók írják, ha épp nincs mondanivalójuk –, amikor egyik nap csöngött a telefon, Debrecen. Nem megyek, mondtam szilárdan Jávör Évának, az intézeti titkárnőnek, aki persze nem tudtam, ki-mi ellen hadakozom. Aztán a telefonba: Megmondtam, sajnos, nem megyek. A debreceni bölcsészkar dékánja volt, akkor épp Bitskey István. Gondold meg. Az állást kiírtuk neked, legalább nézd meg. Ebben maradtunk – a könyvtár felé sem mentem, nehogy kezembe vegyek a Közlönyt. Nem megyek.

Megint ment tovább az élet, legalább egy-két hétig, aztán megint a telefon. A dékán: „De hát nem pályáztál!” „Mert nem megyek.” „De gondold meg, a határidőt meghosszabbítottuk.” Ez azért több volt kettőnél, a szívem megszólalt (az eszem ellenezte). Hét vége jött, példátlan vívódásban. Megint beleugrom, olyasmit vállallok, amit nem akarok (de szeretném, de, de). Ültem a heverőn, tiltakozva, É mellém ült, ez alkalommal lelkesen (Debrecenben érettségizett, ott élt a húga, úgy érezte, a kisujjában van). „Minden nap kínálnak tanársággal?”

Ez volt pénteken, hétfőre elszántam magam (döntöttem, mondhatnám, ha kedvelném ezt a szót, én a jó elhatározásokat érleltem). Kapkodva most már, hogy csakugyan megvárjanak, összeállítottam az anyagomat, s küldtem. Melyikünk lelkesedett jobban, É vagy én, nem

tudom, talán ő inkább (úgy érezte, mondta is, hogy ezzel neki teljesül valamilyen vágya: Debrecen, ahol tinédzser volt, a Svetitsbe járt, sokat mesélt). Háztűznézőbe is elmentünk (ez volt eddig a legkomolyabb), együtt, a rektor meghívására.

Szóval Debrecen. A pályaudvar elég kietlen hodály volt, látványra lehangoló közönséggel, a környéke is lehasznált. Villamossal a Piac utcán végig a nagytemplomig (egykor csalódásom: ha ez a homlokzata, mekkora lehet hátrafelé a hajója – nem sejtettem, hogy keresztben áll). Sárga napfény, természetesen (hisz tavasz volt és Alföld). Időben voltunk, az Aranybikánál megálltunk (természetesen; akkor még eredetiben működött). Kristályvizet kértem, a kisasszony elgondolkodva nézett rám, aztán. „Kristályvíz? Olyat nem ismerek. Nálunk csak ásványvíz van” (húha).

Az egyetem aztán lenyűgözött (mint azóta is mindig, amikor bemegyek). Nagy Zoltánban, hirtelen rájöttem, volt valami Juhász Istvánból, kolozsvári professzoromból, ahogy természetesen vette, hogy üzenetet közvetít, amit nekem meg kell értenem, ha nem akarom is. Most már azonban akartam, csak még utóvédharcokat folytattam. Majd eladójátok a lakásokat, vagy kiadod, s ezen itt bérelsz (a professzor lakjék az egyetem mellett, igaz?). Nekem is azt mondják otthon, fogd a dunnádat, és aludj bent. É-nak: majd keresünk állást. Mindketten a magunk módján (és okán) eufóriában mentünk ki, hogy megcsodáljuk a szép parkot, és példát vegyünk a reformátorok zord elszántságáról.

Az eufória s vele az erő aztán a nagyállomásra (így hívták) menet lassan elszivárgott, s mire kiértünk, bennem megint fölmerült Szeged. Néhány nap múlva oda voltam hivatalos, megdöbentett a különbség. Most Szeged aranylott a napfényben, Debrecen pedig, hiába szépítettük, szegény, kopott és elárvult volt. Miért is akartam Debrecenbe menni? De a kocka el volt vetve, kezdhettem győzködni magam, hogy azért jó lesz. Hittem is, meg nem is.

Miközben a papírmunkát intéztem – a minisztériumban kellett bejelentenem (akkor hozzájárulás nem kellett, egyelőre másodállásba mentem -, mindenfelől a kijózanító megjegyzések: „Nem is csoda, hogy ragaszkodnak magához...” „Végre egy nagydoktor...” „Ott nincs is senki és semmi...” A papírokkal vissza Debrecenbe, most a dékánhoz (Bitskey). „Tudod, mikor találkoztunk először?” kérdezte. „Igen, múltkor, a rektornál.” „Neeem”, mondta, és a könyvespolchoz lépett. Kinyitott egy könyvet, képet mutatott benne. A képen egy busz (rossz minőségű fénykép), előtte, mellette kiránduló fiúk két tanár kíséretében. Az egyikről magamra ismertem. „A másik én vagyok”, mondta. „Egerben én voltam a kalauzotok.”

Néztem a kiadványt, a battonyai Mikes Kelemen Gimnázium évkönyve 1968 nyarán. A lelkes Jónás Gyuri és még néhányan osztálykirándulást szerveztek, a lányok boldogan csicseregtek (rám és arra az egyetemistára ott, a busz mellett). Ez már sok volt az előjelekből, ideje volt letenni a fegyvert. Övék lettem, mindenestől. („Az Isten is katedrára teremtett”, írta Nagy Zoltán, miután végighallgatta s -menedzselte a habilitációm, ami még hiányzott. Juhász István hiába hívott a teológiára. Nagy Zoltánnak sikerült.)

Ház a Körös-parton

Amerikából valamennyi pénzzel jöttünk haza („megtollasodni” azért nem tudtunk, igaz, nem is akartunk). Elhatároztuk, hogy vagy autót veszünk – valamit, amivel mostantól kezdve járhatunk ide-oda (megnőtt az étvágyunk), vagy telket. Ezek látszottak – annyi pénzzel –

reális céloknak. Az autóvásárlással egy-kettőre végeztünk; egy év alatt, amíg kint voltunk, jócskán megváltozott az autópiac (megjelentek a nyugati autók, leértékelődtek a keletiek, kínálati piac volt, nem keresleti többé, nem kellett tíz évet várni egyik márkára sem, még ha Trabant lett volna is). A telek – az azért nagyobb falat volt.

Telkünk volt már egyszer-kétszer az együtt töltött harminc évben, jók is, rosszabbak is. Ha a mátrai telket csak nagy utánajárással tudtam megszerezni (aztán, hogy úgy mondjam, becsődöltem vele), Szarvason már régebben vettünk telket. Aki arra járt, átment a Körös-hídon és meglátta a Bolza-kastélyt (a jobb oldalt rég lebontották, viszont a bal kéznél lévőt, mögötte az Ótemplommal, szépen felújították, ünnepségeket is rendeztek benne), csak a Holt-Körös partját tudta elképzelni üdülsre, szemben a Pepi-kert susogó fáival. A Pepi-kert (Arborétum) végén szép szolgálati házakat épített az Öntözési Kutatóintézet, azokat 1990 után privatizálták (azaz megvehették a benne lakók – el is adhatták, adták is). Nekem nagyon tetszettek, mindig vonzott valami családi ház, nem hiába nőttem föl Pesten, még ha nem is panelben. É azonban a családi házról hallani sem akart, pláne nem erdőszélen. Nekem, a pestinek az erdő széle Bambit, az őzgidát jelentette, meg ilyesmiket; neki, reálisabban, pókokat és patkányokat. Meg kósza tolvajokat, akik ránk zörgetnék az ablakot. S különben sem volt ilyesmire pénzünk.

A Zajacskán (a szarvasi Nyúl-zug) vettünk egyszer már telket; ez a hetvenes években történt, miután apósom belátta, hogy nem tud bennünket Szarvasra hozni, sem csábítani. Mi vettük ugyan, de ő volt nagyon rajta, ő hajtotta föl. Nem mondom, hogy magának, de mondhatnám azért. Különben is így van az ember: észrevétlenül is a saját fiatalkori vágyai után megy, különösen ha nem sikerült időben megvalósítania. (Én telefonokat vettem egyre-másra, amikor már tehettem – vezetékeseket -, mert valaha telefonunk nem volt, É nagykabátot. Csicsely Mihály telket vett, és építkezni akart.)

Akkor, amikor vette – vettük -, a Zajacska épp a világ végén volt; azaz túl „Magyarország közepén” (egy szélmalomnak álcázott építmény jelezte a történelmi Magyarország közepét, amely állítólag Szarvas határán volt, s ami akkor a világ végét jelentette ott. Mögötte a „zöldpázsit” húzódott – a körgát tövében, a legszegényebbek negyede, É családja lenézően emlegette: „zöldpázsitiak”. Még apósom sem volt „zöld pázsiti”, pedig ő aztán mélyen a szegénysorsból kapaszkodott ki; „zöldpázsitinak” lenni nemcsak proletársorsot jelentett, hanem kilátástalanságot is. Erre volt a Zajacska, a körgáton belül, a Körös partján. Ezt vettük meg; Csicsely Mihály igen kommandálta.

Vannak megfelelő pillanatok egy ingatlan vásárlásra az ember életében, és vannak persze nem megfelelők. A megfelelő pillanat nemcsak pénzt jelent (akkor az sem volt), hanem legalább ennyire szándékot, célt, elhatározást is. Telek a nyárra – ha valakinek, mint É-nak is, háta mögött a család – fiatal korban elég értelmetlen dolog; akkor az ember nem telekkel, sok minden mással van elfoglalva. A Zajacska nem is a miénk volt (lelki értelemben), hanem Csicsely Mihályé. Ő szerette, s valahányszor Szarvason voltunk, ki akart menni, később nagyon szeretett volna építkezni is (építkezni is mindig akart, jellemzően). A Zajacskán azonban – már ahol a telkünk volt – nem lehetett. Túl azon, hogy zárt kert volt (tehát gyümölcsös, bár gyümölcsöt én arra a pár év alatt, míg birtokos voltam, egyszer sem láttam), volt még egy szépséghiba. Keresztbe vágta a Körössel párhuzamosan futó út. Igaz, csak gyalogút – de mégis: jártak rajta fel s alá. A telek maradék része meg kevés lett volna egy bármilyen házra (a pénzünkről nem is beszélve). Így a Zajacskát – apósom nagy bánatára, idővel eladtuk. (Ha pár évig tartjuk még – hisz fillérékért vettük s adtuk -, mégis Csicsely Mihálynak lett volna igaza. A rendszerváltozástól kezdve – amikor (rendszerváltozás!)

átvágta a szarvasi öreg körgátat – arra terjeszkedett a város, kialakítva a saját „rózsadombját”. Ma csodálatra méltó szép házak vannak, többek között a mi telkünkön is.)

*

Most, hogy újra teleknézőben voltunk – legalább is én -, Csicsely Mihály már több mint tíz éve halott volt. É családja, bár mind hosszú életűek voltak (a szarvasi temetőben általában nyolcvanon, nem ritkán kilencvenen felüliek pihennek), megöregedtek. S a világ is megváltozott körülöttük; nem kellett már görcsösen bizonyítani – vagy a gyerekeikkel bizonyíttatni, reprezentálni -, hogy azért még élnek, vannak, sőt mind többen vannak (a családi találkozók most már nem két, hanem három generáció volt együtt, a legközvetlenebb családtagok együtt is valami ötven ember). Ha mégis telket akartunk venni, akkor azt vehettük a magunk szakállára, nem a szarvasiak bizonyításvágya miatt. Vagyis inkább a magam szakállára.

É ugyanis ellene volt. Pontosabban – hát ezt kissé nehezebb leírni – hol ellene, hol pedig mellette. De nem a hangulata szerint (az érthetőbb lett volna), hanem egyszerre, egy időben. Akarta is, meg nem is (nekem a szívem és a fejem szokott néha így viselkedni – de most mind a kettő egyetértett bennem). Sok minden szólt a telek mellett; főleg az, hogy akkor rendszeresen látogatni fogja az édesanyját, valamivel később pedig (1995-től), hogy itt nyaraltathatja az unokáját. Esetleg meghívhat másokat (bár azok a „mások”, az ő korábbi Trefortos (Trefort Gimnázium), később Rákóczi (Rákóczi Gimnázium) ismerősei általában nem is hallottak Szarvasról – ha csak É nem mesélt róla nekik). Ezek szóltak a telek mellett. Ellene pedig, hogy É tulajdonképpen nem akart Szarvason lenni, nem akart ide látogatni, itt nyaralni és nyaraltatni. Egész élete arról szólt, hogy elmenni Szarvasról, minél messzebbre (Amerika már elég messze volt), úgy, hogy felejtjük is el. Nos, azt így együtt nehéz lett volna kielégíteni: el is menni, meg rendszeresen látogatni is (Csicsely Mihály halála előtt kéthetente látogattuk őt betegségében – utána kéthetente látogattuk a sírját; míg föl nem lázadtam, s legalább nem mentem ki a temetőbe velük). Nekem Szarvas egyfajta menekülés volt a panelből és alkalom az autózásra (egy jó autót...), É-nak futás a családhoz, amelytől el akart szakadni, s közben minduntalan vágott vissza.

A kompromisszum váratlanul s épp jókor jött. Bencze Sándor – maga is „jött-ment”, ahogy tréfásan (de nem volt vicces) engem is neveztek (É is így nevezett engem Szarvason) – már akkor szép hétvégi házat épített Szentandrás (Békésszentandrás), a holtág mellett. Amikor készen lett, följánlotta, hogy lakjunk ott egy-két hetet. Kedveltük Bencze Sándort – felesége az É keresztlánya volt -, vagy tíz évvel fiatalabbak nálunk, keresett orvos Szarvason, ahová igazán csak a felesége kedvéért csöppent (maga Polgárdiba való volt, valójában arra akart letelepedni). Nekem mindegy volt, csak kissé távolabb a családtól, ahová szívesen látogattam, de nem szívesen laktam nyáron velük együtt. É húzódozott: Mit szól anyám? (Már hogy nem náluk lakunk.) De azért mentünk.

Igazán kellemes két hét volt (patkányok és pókok se nagyon jöttek, igaz, erdő sem volt sem előttünk, sem a hátunk mögött). É édesanyja csakugyan megsértődött: csak most fogta föl, hogy elszakadt a nagylányától (az ő viszonyuk még bonyolultabb volt ennél is) – mindenesetre rosszul esett nekik. Nekem viszont jól, sőt, láthatólag É-nak is. Két hét Szarvason (Szentandrás, de az majdnem ugyanaz), a szarvasiak nélkül. Akkor elhatároztam, hogy ha ilyen jól érzi magát, mégis csak Szarvason kellene vennünk valamit.

*

Hazajöttünk Amerikából, most itt volt az alkalom. Bencze Sándorhoz fordultam, ő akkor benne volt a helyi politikában – később egy darabig MDF-es alpolgármester is volt -, kértem, javasoljon valamit. Még mindig az a kellemes pár nap volt a fejemben Szentendrason; apósom, míg élt, ott is akart telket venni, vagy a pepi-kert utáni holtágnál). De Bencze Sándor más irányba vitt, amerre még nem jártam, Gyoma felé, az Élő-Körös gátja alatt. Itt húzódott a Nagyfoki holtág, amellet parcelláztak. Megmutatta.

Hát... Ez nem épp az volt, amit elképzelttem, elképzeltünk. A nagyfoki holtág csak nevében és emlékeiben volt ág, mert már inkább csak holt volt, tulajdonképpen holt, az élő Köröstől mindkét végén (jó három kilométer hosszan húzódott) elrekesztve, igaz, zsilippel. Elég kietlen, pusztaság, jobbról-balról szántó (még nem tudtam, később megtapasztaltam, hogy lecsapolt mocsarak). A holtágon végig, ameddig elláttunk, itt-ott néhány facsoport. Ahol a környékre befordultunk, mezőgazdasági ipartelep, a volt Dózsa Téesz magtárai és raktárai, gabonahegyekkel és forgolódo traktorokkal, teherautókkal. Az egyetlen, ami megfogott, maga a Körös-gát volt; amolyan igazi, ahogy az útikönyvek írják: még élő természet, fűzes, madarak, nyulak, sőt néha őzek is. Meg mögötte a Körös.

Bencze Sándor azonban biztatott: „Ez kell nektek! Majd meglátjátok.” A holtágot most takarították ki, betelepített halállomány, remek horgásztanya. Kiepített út (ez igaz, nála csak földút volt), s a villany már itt van. „Kutat ástok, aztán majd jön a vezetékes víz is”. (Kutat ástunk, de az ivóvizet mai napig sem sikerült kicsalogatnunk ide.) „A telkek szabályosak, mert parcellázva vannak, mind 200 négyszögöl”. (Bent, Szarvason akkor már ötven négyszögölon is építettek házat, egymás hegyén-hátán az üdülők.) „S ami fő, itt hátul, s azzal a háta mögé mutatott, a szántóra, már készül egy üdülőkomplexum terve, sportpályák, minden.” (A terv csakugyan elkészült, de az izraeli beruházó később visszalépett, még jó, hogy nem csináltak kis kaszinóvárost ide.)

Nem voltam valami lelkes, de É – csodák csodája – most épp hogy kedvet kapott. Előbb egy fás telket választottunk (az elsők közt voltunk), de arról lebeszéltek (értéktelen fa, úgy is ki kéne vágni). Inkább az Élő-Köröshöz legközelebbi partszakaszt. S meg is vettünk ott egy telket (később akartam hozzá még többet is, de a szomszédos telkek víz alatt álltak, s annyi eszem nem volt, hogy föl is lehetne tölteni őket).

Ha már telek, akkor építés (s meghökkenve fedeztem föl magamban Csicsely Mihály szellemujját, akihez É-n kívül nem sok kötött; meg eszembe jutottak társasházi próbálkozásaim, ahol friss nyugdíjas apák lelkesen építkeztek a lányaiknak, kezdtem érteni, miért). Bencze Sándor azonban, miután ránk beszélt a telket (nem, ez így igazságtalan, jóhiszeműen segített megszerezni), sokkal többet nem tudott tenni; ő mint orvos egy kisvárosban egyébként is más pozícióban volt. Klimaj Mihállyal terveztette a házat, mondta, és sok sikert kívánt.

*

Klimaj Mihály a polgármesteri hivatal építésügyi osztályát vezette (kis túlzással, mert ketten voltak ott, egy főnök, egy beosztott); velem egy korú, magas, vékony ember, aki csak azért nem látszott vékonynak, mert a sokféle hacuka, amit ide-oda rohangáltában magán hordott, legtöbbször eltakarta az alakját. Igazi építésügyi hatóság volt (kisvárosi módra), vagyis az elmélettől (hivatal) a gyakorlatig (építkezések engedélyezése, ellenőrzése és átvétele) mindent maga csinált.

És még sok minden mást. Addig, amíg nem ismertem, csak tudtam, hogy vannak – voltak – polihisztorok, de valójában nem értettem. Nem értettem, milyen kimeríthetetlen egy emberi értelmi kapacitása – mennyi mindenre rávehető. Klimaj Mihály számomra csoda, mondhatnám, követhetetlen példa maradt, figyelmeztető jel, hogyan szülessünk mindig újjá. Hogy maga tervezte és építette a házát (egy szűk, leválasztott telken) csak természetes; berendezve mögötte garázst, amögött pedig asztalos műhelyt, amelyet modern gépekkel rendezett be (az egyik levitte egy ujját, szinte a szeme láttára, sziszegett, gyógyítgatta, de csinálta tovább, aztán egy másik ujját is levitte, s még akkor sem hagyta abba). S nem akármiket csinált – bútort is (a kis „irodáját”, ahogy otthon nevezte), épületasztalos munkát (nekem például ablakot, ajtót, zsalukat, belső lépcsőt, É-nak tálast és egy szépen megtervezett rácsot a konyha és a nappali közé – a mintáját szarvasi házakról másolta le). De ő tervezte – részben építette – Szarvas második Körös-hídját, egy gyalogos hidat, még akkor, amikor ez nem volt divat. Ha megcsodáltam, csak legyintett. Semmi, mondta (az ujjaira is), azzal átvitt a garázsba.

Ahol autói álltak (meg az udvaron), általában kettő, egy személykocsi és egy kisteherautó. Nagyon vágyott egy Mercedesre, később megvette, maga tartotta karban. De nem úgy mint én (vagy talán az olvasó), hogy megtanultuk kinyitni a motorháztetőt – Klimaj maga esztergált alkatrészeket, és kioktatta a szerelőt, hogy hová mit kell rakni (és mit spóroltak ki belőle, természetesen). Ha szakértelemmel végigmérte az épp aktuális kocsimat és kötekedő kedvében volt, megmondta, mi lesz a baja – s lőn. Á, semmi, mondta, s tovább vitt egy helyiséggel.

Ott volt az elektromos barkácsműhelye. Mert igazából nem is az autók érdekelték – azok mindenkit érdekelnek valamennyire -, hanem az elektromos ketyerék (már nyugdíjasan vett magának egy elektromos motorbiciklit, de elégedetlen volt a kínai gyártmánnyal, félretette, É-nak kínálta. Már gyerekkorában távirányítású autókat és repülőket barkácsolt (mindenféle versenyeket nyert), mert amit igazán imádott, az tulajdonképpen a rádió volt. S tovább vitt a nem tudom hanyadik helyiségbe. Ott a rádiói voltak összegyűjtve – mert tulajdonképp és igazából nem építész, nem asztalos, nem gépkocsi szerelő, villanyszerelő vagy mit tudom én mi volt, hanem műgyűjtő. Fantasztikus rádiói voltak a XX. század első harmadától kezdve az 1970-es évekig, vagy száz darab. De nem összehányva, hanem szépen osztályozva, egymás alatt és fölött polcokon. S ami fő: mind szólt! Addig nem nyugodott, amíg szóra nem bírt egy készüléket – nem is vette be a gyűjteményébe, amíg meg nem szólaltatta őket.

Ilyen embert biztosan többet is találni még; ami Klimajt Klimajjá tette, az a megújulása volt. Boldogan ment nyugdíjba, alig várta. Egy darabig építkezett – bejegyzett tervező volt -, közben belső és külső asztalosmunkákat tervezett, vállalt, kivitelezett és beépített (saját kézzel). Aztán lassan elment tőle a kedve. S fölfedezte magának a számítástechnika világát. Az első telefonját aggályosan nézegette velem – akkor még nem értett angolul, a leírása pedig magyarul volt -, aztán a fotó következett. Ezzel vagy egy évig játszott. Közben megvette az első számítógépét, elkezdett azon tervezni. Adatbázisokat vett hozz – akkor még csak CD-n voltak kaphatók (s akkor már tegezödtünk) – Te, az az internet volna az igazi, mondta. Fél év múlva, amikor meglátogattam, már úgy bóklászott az interneten, mintha ott nőtt volna föl. Nem zavarta, hogy az ajánlott tervek angolul vannak, akkor már angolul is olvasott.

Az út, amit Klimaj Mihály megtett – a „zöldpázsittól”, ahol otthon csak *tótul* (ő így mondta) beszéltek, a szarvasi iskolán át a szegedi technikumig (ez volt a végzettsége) – engem elragadott. A végén már nem tervezett, csak kongresszusokra járt. Interneten tájékozódott,

szerényen, de dicsekedve mutatta az új számítógépét. Az már mindent tudott. Még Miska is tanulhatott volna tőle, ha gyorsan el nem viszi a halál. Amikor ezt most leírom, megállok egy pillanatra, és gyászolom.

*

Ha az ember belekényszerül egy építkezésbe – belekényszerítik a körülmények -, abba akár bele is rokkanhat; s ha kilábal belőle, egy életre emlékezetes kaland marad. Ha viszont jó időben megfelelőt épít, akkor kiteljesíti magát. Főként, ha Klimajjal építkezett, mint én.

Bencze Sándornak igaza volt, talán nem is fogta föl, milyen igaza. Klimaj, Klimaj – keresgélte É rokonsága a fejében ezt a nevet, de sehogy sem találta. Klimaj Mihály egy más Szarvassal ismertetett meg ember, mint az É rokonsága, amely szégyellt végigmenni a Fő utcán, és örökösen bizonyítani akart. Klimaj és barátai építkeztek. S én már csak ezért is jól éreztem magam köztük (szegény Csicsely Mihály bizonyára szintén jól érezte volna magát itt, csak mindig rászóltak, ha barátkozni próbált). Klimaj mint építésügyi hatóság tudta, hogy telkeket nem szabad összekapcsolni; ezért röptében lebeszélte további telekvásárlásról, amikor először kijött. Fölmérte a terepet, s csakhamar készen voltak a tervek, az ő építészeti szabványírásával, amely mégis jellegzetesen az övé volt. A harminc négyzetméter alapterület, az nem lehetett több mint harminc négyzetméter (hisz én engedélyezem – nekem tudni kell). Elkezdték alapozni, már álltak a falak, épp a földém készült, amire kértem.

Néztem, néztem ezt a kis tárolót (annak kellett hívni, a telek még nem kapta meg az üdülőhelyi besorolást, mai napig is csak zárt kert). S nagyon elkedvetlenedtem. Szóval ez az egész? A Mátra után? A sok hercehurca után, hogy valami nekünk is legyen Szarvason (valami, amit legközelebbre nem mozdítanak el, nem raknak odább, tudod, útban volt, fiam...). És mondtam Klimajnak, várjunk csak. Csináljuk nagyobbra. Nem lehet. De lehet, ha ide tornácot csinálunk – még tíz négyzetméter -, és föléje kihozzuk a padlásteret. Milyen lesz az? Jó lesz, meglátod. S ami fő, az alapterület továbbra is csak harminc négyzetméter. Így lett a harmincból ötvenhat négyzetméter alapterületű ház.

Miska (Miska bácsi, mindenki így hívta a negyvenes éveitől kezdve) sokat mesélte később, hogy kiment, s „Megállni! Nem építünk, bontunk” (b... meg, tette hozzá mindig, de mióta barátságba keveredtünk, kevesebbszer és kisebb meggyőződéssel). Így igen, így már kezdett festeni valahogy. Felhúzták a házat a koronájáig, hogy őszre (1992-93 fordulójára) be lehessen fedni s bent dolgozni tovább.

Klimaj Mihály megszerette ezt a házat, ahogy én megszerettem őt. Azon a tavaszon hetente mentem Szarvasra, nem családot látogatni és temetőt járni (a „temcsi”, mondtam csúfolódva, ma szégyellem), hanem Klimajjal építkezni. (Nem is építkezés, amit a tulaj rendszeresen nem néz meg, milyen gazda az olyan, bízott-noszogatott Klimaj is.) És személyesen jártunk el tégláért, fáért, betonvasért (s ez még csak a negyven százalék, a külső váz volt). Miska fantasztikus dolgokat tudott Szarvasról és a vidékéről, és egy idegen világot ismertetett meg velem is. Ebben a világban nem családi sérelmek voltak halmozódva – hol volt az már! -, hanem élni, dolgozni, boldogulni akaró emberek, akiknek a rendszerváltozás amúgy is meghozta a kedvét. (A munkakedvét meg különösen is – egyre nagyobb volt a munkanélküliség, seregelték ide.) De Miska bácsi nem volt könnyörületes, kipenderítette őket. S ha nem tetszett, végül maga vette kézbe.

Így beszélt le kész nyílászárókról, különösen az akkor divatos harmonikaajtóról, amivel a vízpartot szerettem volna behozni a nappaliig. Igaza volt – a szomszédaim, engedve a divatnak (s nem lévén Klimaj Mihályuk), azóta is bánják. Klimaj ajtóí, ablakai ma, lassan húsz év múlva – állva telet és nyarat, bármilyen szélsőséges is, csaknem hibátlan (egy kilincset kellett azóta kicserélni). Ezt a munkát annyira megkedvelte, hogy amikor elkészült a „felső szint” – magyarul: a padlás -, maga ajánlott, tervezett, készített és épített be egy lépcsőt, amely oda fölvezet. A fenyőt műértő gonddal válogatta hozzá (a fenyőt - nem az anyagot!). Nem véletlen, hogy évekkal később is finom fenyőillat fogadott, amikor tavasszal megnyitottuk a házat (míg csak Eszter bent nem felejtette a csirkehúst – a büzt hónapok múlva is még érezni lehetett).

Előbb csak egy szint épült meg – se tornác, se padlás -, elfogyott a pénz, mondhatnám, ha lett volna is (a Nagybányai út tanulságai alapján soha nem számoltam ki az egész házat, mindig csak a következő ütemre gyűjtöttem). S már használtuk, mihelyt tehetők. É most már nagyon is partner volt; különösen miután fölfedezte, hogy Klimaj Mihály felesége az ő osztálytársa volt az általánosban (a nagymamája hozzánk járt mosni...). S miután rájött, hogy Miska tudótul – sőt jobban, mint ő (É) -, s versengve mesélték egymásnak, hogy hívják szlovákul ezt meg azt (a törlőt, tudja, amivel disznóöléskor lemossák a deszkát). „Nyaraltunk” a betonon (padlónk még sokáig, egészen É betegségéig nem volt), néztük fölöttünk a mennyezet nélküli tetőt (Miska épp a deszkáit szárítgatta, amikkel következő ősszel padlást épít majd), regisztráltuk az onnan a fejünkre hulló bogarakat (csak néha hullottak, leviselhető volt), s jól éreztük magunkat. Szarvason voltunk – s mégse.

*

Olyan, hogy „kulcsra kész” soha sem volt – talán még ma sincs -, a házat nemcsak tulajdonolni kell, hanem ragaszkodni hozzá, szeretni, fejleszteni. Az nem jó, ha a ház diktál – most ezt javítsd meg rajtam, most meg azt -, az a jó, ha a tulajdonos diktál: most ezt gondoltam ki, most azt fejezem be. („A cél semmi – a mozgalom minden.”). Nem tudom, hány évig építettük a házat – jóban és rosszban, szeretetben és gyűlölségek közepette -, Eszternek volt igaza, amikor egyszer azt mondta: ez nektek a menedék. Az is volt.

Az is volt; s nemcsak nekünk, hanem a mezei pockoknak meg a vakondoknak is. Építkezés közben egyszer rámeredtem a telekre – pusztán állt, rakodtak, dolgoztak rajta – elképesztő látvány volt – nem a teherautó nyomai, hanem valami furcsa karistolás, amely keresztül-kasul húzódott rajta, határtól határig. A kőműves (Panyik Imre) csak nevetett. „Kihoztam a kutyát, föltúrta a pockok után a földet.” Hát föl is túrta – föltárva járataik labirintusát. Ha egy-egy vakondtúrást látok ma, még mindig azt gondolom, mennyi járat lehet a kert alatt. Akik parcelláztak, kitisztították ugyan a holtág medrét – odahordva az iszapot -, de nem döngölték le, nem tömörítették. S mi se – számár módon csak nevtük a szomszédot, aki még akkor is hengerelt, amikor nekünk már zöldült a fűünk. S a szomszédnak volt igaza (a kerthez, mezőgazdasághoz Klimaj nem értett, gondolom, épp onnan menekült a polihisztorságba). Nekünk meg pockunk, vakondunk volt (unokáim nagy ambícióval irtották, üzték őket; évente azonban csak egy-két hétig, vakondok és pockok örömére).

Házhoz kert jár, sőt még a lényeg is talán az; de a kert, az más. Azt nem elég megépíteni, azt csakugyan gondozni és ápolni kell. Igyekeztünk, É nagyobb vélt, én kisebb valós szakértelemmel (az én szakértelmem minusszal fejezhető csak ki). Klimajjal mólóig, kerítésig, kocsibeállóig jutottunk el (a partvédelmet a kőműves ajánlotta; akkor még kezdő vállalkozó volt, kereste a munkát, tavaszonként jelentkezett, hogy szerinte mit csináljunk

meg). Ezen építmények között azonban ott volt a kert, ami már csakugyan ránk maradt, kezdenünk kellett vele valamit, mert igen burjánzott-virágzott (a hivatal többször szóvá tette, a szomszédok is).

Füvet még csak telepítettünk (ezt is megtanultam, hogy mekkora szakértelem, milyen fölszerelés, vegyszer és fölszerelés kell hozzá), a kezdetek óta újra meg újra, legalább háromszor. A füvet azonban gyomlálni kell, főként azonban nyírni. Igyekeztünk Szarvasra (már megint a ház és a telek diktált nekünk, nem mi neki), szaladtunk ki, elő a sámlit, É ráült, és gyomlált, és gyomlált (kézzel a leghasznosabb, különösen az acatot, mert ha beszakad a gyökere, három-négyszer hosszabb, mint amekkora a növényből kilátszik, akkor előlről kezdhető). Én pedig locsoltam és nyírtam. Különböző helyeken különböző kollégáim csúfolódva nevettek rajtam, Na, szépen nő a fű? Mindjárt, mondtam, csak elszaladok megnézni. És megnyírni is.

És akkor még sehol se voltak a növények. Egyszer egy segítségünk – szerencsés kézzel – haszontalan, de gyorsan növe, lombosodó fákat ültetett a vízpartra (inkább botokat szúrt le, fűz volt, gyorsan gyökeresedik), majdnem máig tartottak, alig kellett vágni, igazítani rajtuk (bezzeg É három kedvelt nyírfája, valamelyik orosz novellából, csaknem kiszáradt). É mellett gyümölcsöst akart (mert olyan volt a tanyájukon), jó, de akkor permetezni kell; én diót, azt az ember az unokáinak ülteti (s akkor már voltak - sajnos, a diófa sem örökéletű, mint később rájöttünk). Nagy Józsefék, mikor egyszer meglátogattak, segítettek a vadszőlő ültetésében (Erzsike tudta, hogy kell kikarózni, fölkötni). De ha rájuk jött az aszály – azok az évek aszályosak voltak, nem úgy, mint a mostaniak (2011) -, akkor a kéthetenkénti locsolás nem segített; épp csak arra volt elég, hogy vegetáljanak. S hogy mi valahogy karban tartsuk „a létesítményt”, a „birtokot”. Próbálkoztunk ezzel-azzal – szomszédokkal, ismerősökkel és ismeretlenekkel is (még az utóbbiak voltak a legjobbak). De az én új keletű ismerőseim iparosok és kereskedők voltak, nem pedig kertészek; É családja és rokonsága pedig nem ezekben a körökben mozgott; megcsodálni (és leszólni) néha-néha kijöttek, de segítséget ajánlani nem akartak, nem is tudtak.

*

Ganyecz Istvánt végül a kertészetben ajánlották. Épp nyugdíjba ment, egész életében mezőgazdászkodott, hol halakkal, hol növényekkel foglalkozott (emberekkel pedig mindig). Ganyeczéket – a nagy családot (voltak vagy hatan testvérek, kétkezi munkástól a diplomásig) – É és a rokonsága is ismerte, sajnos, megszólták őket, talán a szarvasi hovatarozásuk miatt, meg amiatt is, hogy Szlovákiába áttelepültek (H, Csehszlovákia későbbi pártfőtitkára járt Szarvason még a háború után, agítálva lakosságcserére, több család ráállt, ez életre szóló feszültségeket okozott). Azt azonban, hogy most nem erről beszélünk – hanem kertépítésről, ketrtszkeskedésről, kertgondozástól – É rokonsága valahogy nem fogta föl. É, hogy ne bántsa meg őket (és mert némileg osztozott a véleményükben) maga sem lelkesedett Ganyeczéktől; rám maradtak. Én viszont lelkesedtem, és nem is hiába. Ganyeczék – mint Klimajék a házépítésben – nekem, nekünk máig hű segítők a ház és a kert gondozásában.

Hű segítő – lehet, hogy nem helyes kifejezés -, inkább közeli, nagyon közeli ismerős, érdekes módon már-már az egyetlen kapcsolat, ami nekem, nekünk mostanra Szarvasból megmaradt. A szarvasi rokonság lassan megöregedett, elmúlt (É is), már nem is tudom, mitől, honnan vagyok én „kívülálló”. Az unokatestvérek nagyszülők lettek, a gyerekek és házastársaik persze csaknem mind „kívülállók”. Hiába a családi találkozók, túl sokan vannak ahhoz s túl rövid az idő, hogy egymást megismerjék. S ha össze is ismerkednek, a következő egy év túl

hosszú a kapcsolattartáshoz. Szarvas nem múlt el, persze, sőt a 44-es út mentén virágzik. Benzinkutak és bevásárló központok egymás hegyén-hátán. Az a Szarvas azonban, ahol házat építettem – azok az emberek, akikkel együtt építettem – tetszik, nem tetszik, elmúltak. Temetőbe nem járok; de a kertemet azért megnézem.

Eszter és fiai

Eszter 1994-ben kötött házasságot James Hellawellel. 1995-ben született még Budapesten az első fiúk, Henry (második nevük mindig magyar, az övé Áron – de nem szívesen használja, mert sokan pakisztáninak nézik). Második fiúk, Edmond 1998-ban született Angliában (ő Gábor is lett egyben). A harmadik, Elliot pedig György; ő is Angliában született, jóval a nagyobbak után (2007).

Ez az én nagy találkozásom egy idegen világgal, Angliával (vagy ahogy K rendszeresen mondja, Nagy-Britanniával). Nem az első, hozzáteszem. Apám és az „angliai szürke” (az öltönye, aminek az anyagát egy angliai tanulmányútról hozta még a múlt század harmincas éveiben, s amit cigarettával kiégetett) – ezek így együtt volt az első (hosszú ideig az egyetlen) jel egy különös, távoli és eléggé megmagyarázhatatlan (kibeszéletlen) országból. Később, a háború végén a mi családukban a természetes (a Vízivárosból öröklött németbarátság mellett) az angolok iránti vonzódás volt, nem az amerikaiak csodálata (at olyan közönségesnek tartották). Anglia, igen. Mi is, mint Anglia. Majd angol segítséggel. Különösen hogy a család férfi tagjai (kezdő magamat is ideértve) unitáriusok voltunk, lelkészeim és hitoktatóim Angliában jártak tanulmányúton; ami pedig az ostrom alatt „bújtatót” Bonarjee Renét illeti, ő is brit állampolgár és angol nyelvtanár volt.

Mindig azt hittem, hogy tudok angolul (valamicskét már elemista koromban tanultam), míg a nyelviskolában, ahová már teológus koromban iratkoztam be, egy szintfölmérő keretében le nem lepleztek, hogy nem tudok (csak szeretek, csak szeretnék). Ez hosszú ideig nagyon zavart, szinte megbántódtam. Hisz olyan régóta hallottam róluk és ismerem őket. Úgy hogy amikor először (British Council ösztöndíjjal) kiérkeztem Londonba (1977), az nekem egyenesen a tankönyveim megelevenedett képei voltak (részben mert azokat a képeket láttam ahelyett, ami az orrom előtt folyt; de részben azért is, mert 1977-ben Anglia még más volt, mint húsz évvel később, amikor személyes kapcsolatba kerültem vele – Eszter révén.

Hogy megszülte első fiát (Nehéz, de inkább ez, mint egy fogfúrás, mondta utána), Eszter hamarosan a férje után utazott; Henry tehát hathetes korában már repült, és azóta sokszor még, bár az anyja ma is retteg a repüléstől. Eszter akkor már jogot végzett és ügyvédbojtári gyakorlatot is folytatott (hol szerette, hol utálta - inkább az utóbbi); James, bár egy idősek, később végzett, mert munka után ment vissza az egyetemre. Az 1995-ös tavaszi szemesztert még Skelmanthorpe-ban töltötték a James szüleinél (a vejem onnan járt naponta az egyetemre); aztán, hogy végzés után állást kapott, Dél-Angliába költöztek.

Skelmanthorpe nem Angliában van, hanem Yorkshire-ben, kacsintott Eszter apósa, amikor később Pestre látogattak. Kezdték már érteni (de még nem teljesen – lehet, hogy az angliai életet soha sem is fogom teljesen megérteni, bár már jó ideje próbálok). Yorkshire-ről is sokat tudunk, csak nem tudjuk, hogy mindaz Yorkshire-ről szól; az Üvöltő szelek-től a Lessie hazatér-ig. Skelmanthorpe csak egy ugrásra van Haworth-tól, amerre azok a bizonyos szelek üvöltöttek; a parókia, amelyben a szerencsétlen sorsú Bronte tiszteletes élt zordan, lányaitól évtizedekre elkülönítve (tbc), ma is látogatható. A szelek nem üvöltenek ugyan (ez Sötér

István fordítói találmánya), szerényebben bár, de csakugyan folyton fújnak a dombok közt (a regénynek ez is az eredeti címe).

James apja kísért el; magas, vékony, jó tartású, nálam valamivel fiatalabb férfi, a sötétkék blézerben – amit kedvvel viselt - a szememben olyan volt (vagy akár jobb is), mint egy angliai lord. Nem lord volt azonban eredetileg, hanem bányász, igaz, évtizedekkel korábban, hogy megismerkedtünk volna; azóta a bánya bezárt (ilyesmiről is olvashattunk, igaz, nem az Üvöltő szelekben, hanem Cronin könyveiben), ő pedig, mondjuk rosszmájúan kissé, fő állásban elment férjnek, később négy gyermek apjának. Vagyis beházasodott a Skelmanthorpe-i fűszeres asszony családjába, aki, amikor dicsekedni akart, postásnak mondta magát (Skelmanthorpe-nak nincs postája, u. p. – utolsó posta – Huddersfield, a postási föladatokat, mint Angliában sokfelé szokás, már régen kiszervezték a falvak boltjaiba).

Szép, nagy ház a Skelmanthorpe-i, úgy hogy, ha valaki akarja (s én néha igenis akartam), még akár nemesi kúriának is nézhetné. A valóság szerényebb, bár az is elég figyelemre méltó; ezt a szép, emeletes, magas kőházat és körötte a szépen gondozott kertet az özvegyasszony, James nagyanyja rakta össze fillérekből és a bolti forgalomból (meg a postából, gondolom), miközben nevelte Christine lányát, meg annak az öccsét. És Christine (James anyja, Eszter anyósa) ügyesen gyarapította azt, amit örökölt – ő maradt a házban -, férjet szerzett hozzá, aki odaadón tartotta rendben a kertet, mert bányász létére mindig imádott gazdászni. Christine gyerekeket is szült – James volt a második -, gondozta a négy gyereket (nem nagyon, jegyezte meg epésen Eszter), ápolta az anyját, dolgozott a boltban meg a postán (az utóbbi stabil forgalmat hozott). És közben tanult. Az Open University-n matematikát végzett (magiszteri fokozatot szerzett), és a házat úgy rendezte be, hogy belülről is nézhettem nemesi kúriának.

S ha nemesek nem voltak is (nagyon nem voltak azok, mint a gyerekei házasságkötésén meglátszott), olyan távolságra könnyedén visszaneztek az őseik között, mint én az enyémeik között (nem ritkán egyfajta büszkeséggel). Mikor elkezdtem magyarázni nekik a családfámat – lerajzolni nem tudtam, ahhoz bonyolult volt -, érdeklődve hallgatták (messziről jött ember sokat mesél), aztán Michael, a férj hátranyúlt a könyvespolc alá. Néhány papírlapot vett elő, szépen összeillesztette őket a földön, megmutatta. Ez a Hellawellek családfája volt. Rámertedtem, hinni sem akartam a szememnek: az 1300-as évekig ment vissza, könnyed és szellemes ceruzavonásokkal (olyan valaki skiccelhette föl, aki járatos volt az ilyesmiben, a rajz egyszerű, mégis informatív volt). Christine, hogy látta megdöbbenésemet, elővett egy másik rajzot is, azon meg ő és az ősei voltak, ezernégyszázvalahányig. Hogy lehet ez? Hát az anyakönyvek a parókián. Persze. Yorkshire-ben is volt dúlás (hol nem volt, legalább a helyi rablók), de nem hasonlított a török-tatárhoz, a többiről már nem is szólva. S a parókiák is megmaradtak egyben; nem osztoztak rajtuk katolikusok és protestánsok (azok is különböző fajták).

Nagy kortyokban kóstoltam – nem, fogyasztottam, ittam – Angliát Yorkshire-ben (Eszter és James családiaszkodott, Henry meg az unokatestvéreivel játszott), aztán kikísértek a vonathoz Huddersfieldben (röptében megtanítva, mi a különbség város és város, 'town' meg 'city' között, miközben a huddersfieldi székesegyház előtt autóztunk el. Karácsony és szilveszter között voltunk, a vonatok már emiatt is ritkán jártak, a nagy óról (akkor az is volt) nem is szólva. Vártunk vagy másfél órát a vonatra; Eszterékhez mentünk volna vissza, akik már délen laktak. Hellawellek aztán elunták; nem, nem hagytak ott, hanem más irányt kerestek, hogy arrafelé próbáljunk Londonba utazni (más irány? Nem értettük. Ők sem, hogy mit nem értünk ezen; hisz a vasúthálózaton erre meg amarra is mehetünk. Igaz, ünnepnap és hóban

erre is, arra is csak alig közlekedik. Yorkshire fogalom maradt az ott beszélt nyelv, az ott főzött-sütött ételek s az odavalósi emberek miatt, akik világszerte megkeresik egymást (James vagy négyszáz Hellawell-t számolt össze a világ sok tájáról; mindenekelőtt persze Yorkshire-ból).

*

Eszter Fiesolében ismerkedett meg James-szel, az ottani EU-egyetemen. Mindketten ösztöndíjasok voltak, Eszter dolgozatot írt a könyvtárban, ahol James volt informatikai gyakorlaton. Hangulatos kis hely, tizenhét-tizennyolcadik századi kastély – vagy azt idézi kívül-belül -, központjában a könyvtár és informatikai központ, az olvasóban néhány olyan hallgató, akik akár már a negyvenes éveikben is csak tengenek-lengenek egyik ösztöndíjtól a másikig, úgy is öregednek meg, hogy soha sem nőttek föl, már ami a hivatalos egzisztenciájukat illeti. Eszter jól elvult ott, olaszul is tűrhetően beszélt (régóta készült erre az ösztöndíjra, Pesten olaszra járt), James azonban, igazi angolként (még igazibb Yorkshire-iként) inkább a magafajtaéhoz vonzódott, meg olyanokhoz, akikkel angolul beszélhetett. Így ismerkedtek meg, közösen jártak bevásárolni, később, hogy fölszabadult, egy szép, árnyas toszkánai villát béreltek. Drága nem volt, de egér igenis volt; Eszter olaszul kérte az egérintőt (tudja, az a sűrke valami, ami fut...), a firenzei boltosok imádták, ők is a firenzeieket (kivéve az ellenőröket a villamoson, mert azok nem ismertek tréfát).

Az Adriai-tenger, Dalmácia, Isztria, Toszkána, meg a többi azóta is kitüntetett helyen van ebben a családban; Eszter legalább is nem tud elszakadni tőle (érthető). Valahányszor Szarvason töltötték a nyarat (nyár nekik, iskolai és munkahelyi okokból, praktikusán az augusztus), az Adriára valahogy le kellett menni. Nyár, Szarvas, az Adria – ez valahogy összekapcsolódott a fiúk fejében is, ha már az anyjuk annyira akarta, s az apjuk sem bánta. Most mondhatnám, hogy európaiak lettek (É szerette mondogatni nekik, hogy „duplák”), de hát erről szó sem volt. Angolok lettek, akik jól – Henry anyanyelvi szinten – beszélnek magyarul (a szarvasiak nem is akarták elhinni, hogy nem szarvasiak vagy környékbeliek); Szarvason, Pesten, Horvátországban összenéztek az angol beszéd hallatán, Readingben pedig, ahol laktak, laknak, a magyart hallva.

Ezt a nemzetköziséget – mondjuk így, én igazából nem is hiszek benne – mindig és mindenütt nehéz volt előadni; főként Angliában és főként a határon (akkor még volt határ és faggatózás a határon). Látogatóba érkeztem; a tisztviselő a határon: „Kihez megy?” „A lányomhoz.” „Mi a lánya?” „Anyuka.” „Mi, modell?” (Mother – model). „Nem, feleség” (hogy értse végre meg). „Aha, idejött, ismerkedni.” „Nem, Olaszországban ismerkedtek meg.” „Aha, és mindjárt össze is házasodtak.” „Nem ott, Magyarországon...” Itt abbahagytuk. Azóta, szerencsére, nincs határ.

*

Az, hogy a kilencvenes évek közepén James a végzése után azonnal állást kapott, csodával volt határos. James mint számítástechnikus (programozó, programtervező, mérnök – sohasem értettem pontosan) ezt a csodát pontosította: minden tizenhetedik pályázat nyer, az ember néha az első, néha a tizedik helyen van; én most a tizenhetediken voltam éppen. Eszter is, én még inkább pánikba estünk, amikor James állást vadászott; nem lesz munka, nem lesz törlesztés, tönkremennek, elzülленek – holott mi jöttünk egy (állítólagos) jóléti szocializmusból, James meg a rideg piacgazdaságban nevelkedett. Mégis, vagy épp azért józanul kiszámolta, mennyi pénze van, marad álláskeresőre, nekifogott – és még eddig nem

vallott kudarcot (valahogy mindig a tizenötödik-tizenhetedik helyen futott be). Na persze, szokta mondani Eszter, mert az én ismeretségem (már hogy Eszteré, az aktuális munkahely, amelyre pályázni kell; csakugyan Eszter szerezte, az is igaz viszont, hogy Jamest a saját szakmájában könnyű menedzselni).

Eszter szerezte a lakásokat is, amelyekben laktak ott, Dél-Angliában, London és a Heathrow között (szörnyű zajos volt, különösen délután fél háromkor, amikor még járt a Concorde és épp fölszállt New York felé). Eszter volt (és maradt) a mozgékonyabb és a kommunikatívabb már akkor is, amikor még nem tudott jól angolul. Így szereztek az első lakást, ez Colnbrookban volt, a Heathrow tövében, kicsi, nedves és nagyon drága. Henry járókája épp hogy elfért, körülötte laktak, laktunk, ha én is megjelentem.

Eszter aztán továbbállt egy állomásnyival (a vonattal) lakást keresni, végül talált is egyet Slough-ban. Slough kicsit messzebb volt a Heathrow-tól és kicsit közelebb a windsori (királyi) kastélyhoz; ha néha kimentem, vágyakozva sétáltunk arra (még nem tudtam, hogy nem is olyan régi, mint amilyennek elő van adva). Henry boldogan köszönetet a rendőrnek, és az barátságosan köszönetet vissza neki – séta közben akár többször is -, az itthini rendőrökkel is próbálkozott, sokkal kevesebb sikerrel (s a buszvezetők sem köszöntek vissza neki, vagy inkább csak rászóltak). Slough azonban nem Windsor volt persze, nagy nyüzsgés, tele barna arcokkal és piszkosszürke turbánokkal, Slough, ettől elkeseredtem, de Eszterék lelkesen vártak a beköltözésre, mivel sikerült házat venniük ott. S amint elégedetten nézegette a szerződésüket Colnbrookban, egyszerre fölfedezett valamit, nem stimmel. A házszám, a leírás. Vissza az ingatlanoshoz, az is megnézte, hát igen. Ez nem az az ingatlan, mint amit vettek. Ez már nyár elején történt, nem sokkal a bérlet lejárta és a beköltözés előtt, ráadásul le is előlegezték már (a pénzük sehol). Hosszas perpatvar (nem volt sem az eladó, sem az ügyvédi iroda, amely „bonyolította”, ügyvédek, nézett James jelentősen Eszterre). James, aki legalább annyira szeret pánikolni, mint Eszter – szerencsére nem egy időben -, most nem pánikolt. Valahogy az ügyvédi iroda is meglett (Közép-Angliában, telefonon és interneten), a pénz is. Csak lakás nem volt. Eszter pedig utazott tovább.

A környéken kellett maradniuk, mert James akkor az ICL-nél dolgozott (az IBM brit megfelelője, magas presztizsű hely, különösen kezdő számítógépeseknek). A következő vasútállomás Reading volt, ott szálltak le, Eszter és Henry. Az állomásról (azóta hányszor és hányszor megtettük már ezt az utat – egyenesen be a város központjába, és az első ingatlanoshoz be (ma is megvan a két párhuzamos főutca egyikén, a régebbin). S az első eladó lakást le is foglalozta, mert lakás kell (s Henry különben is nyugős volt már). Így lettek readingiek, idestova tizenöt éve (*reding*, mondta türelmesen James, amikor először *riding*-nek olvastam a nevét, ahogy ezt a szót normális körülmények közt mondjuk és írjuk).

Henry és a Basingstoke Road nekem összekapcsolódik, bármilyen kietlen hely volt is. Mert az volt, eléggé, már csak egy utca, azután a város külterülete következett, bevásárló központtal és egy használtautó kereskedéssel, ahol mindig megpróbáltam átszámolni az árakat (mindig minden drágább voltr, mint Pesten). S azon túl valóságos szegénynegyed. Néha arra sétáltam Henryvel – toltam a kis kocsiban, ő meg kényelmesen elhelyezkedett – onnan gyorsan visszafordultunk, inkább visszamentünk kis állatokat nézegetni (ő az állatkereskedésbe), vagy számítógépeket (én a Computerworld-be, azt a töménytelen mennyiséget). Ha a lakásban fűteni akartunk – és akartunk persze, mert bútor nemigen volt, Eszter a padlón tette tisztába Henryt, később még Edmondot is -, tantuszt kellett bedobni a gázkonvektorba, mint a filmekben. A tantuszért leszaladtunk a szomszéd boltba – később Henryvel (mis édesség, nasi) -, a boltban egy kedves indiai házaspár (pakisztáni, javított ki James). Henry ment volna

egyedül is, de keresztül kellett menni az úttesten, nagyon veszélyes (a veszélyről más fogalmaik voltak, mint nekem; én nagyváros voltam s óvatlanabb).

Tudni kellett, merre sétáljunk; lassan kitanultam. Ez a második lakás épp egy jó és egy rossz környék határán feküdt, még a jó környékhez tartozott, de az utca túloldala már rossznak számított. A jó környék csakugyan jó volt, sőt, még pesti (budai szemmel nézve is igazán jó. Ha szomszédsági vásárt csináltak – s ilyenkor beinvitáltak a kertjeikbe is, különösen eladási-vételi szándékkal -, én megtaláltam azt a helyet (utcát, környéket) ahol szerintem Eszternek és fiainak lakniuk kellett volna (James, mondhatom, nem volt boldog ilyenkor, Csak kérdezd meg, mit fizetnek, mondta józanul). Eszter a szíve mélyén érezte, hogy igazam van, de elég józan volt ahhoz, hogy ne vitatkozzék James-szel. Mikor azonban Henry iskolás lett (ötévesen kezdett a kötelező előkészítőbe járni), s Edmond is megszületett, a szemben lévő óvodába és iskolába nem akarta adni. Szerencsénk volt? Akitől vették a lakást, már rendbe hozta a házasságát, és szívesen visszavette. Megint lett valamennyi pénzük, hitelük pedig – az ICL révén – nagyon is volt.

Lakást néztünk (épp kint voltunk É-val) együtt, gondolom, James nem volt boldog, de Eszter nem bánta (fél füllel és fél szívvel azért ránk, rám is hallgatott). Reading, nagy mezőgazdasági központ, valósággal összenőtt a környékével (jó és rossz környékekkel), előbb Cavershamben néztünk házat. É-nak és nekem tetszett (mintha nekünk kellett volna), James volt a legjózanabb köztünk, miután megnézte a fűtést és megkonzultálta az alapozást. Eszter viszont messzinek tartotta az iskolát. Akkor Reading másik szélére mentünk át (Wokingham Road, a 'road' a fő forgalmi utakat jelentette a readingiek szótárában, az 'avenue' viszont a kis utcákat, közöket). Egyik, a Talfourd Avenue végül megtetszett. James azt szerette benne, hogy egykori munkáskörnyék (szakértelemmel magyarázta, hogy ez 'georgean', amaz 'edwardian', az egykor aktuális királyok neve után), amelyet később modernizáltak (nagyon azért nem). Eszternek az iskola tetszett meg, amely akkor a legjobbnak volt kikiáltva Readingben; É-nak és nekem pedig az egyetem szép parkja, amelynek ez a kis utca éppen nekiment.

Henry még a Basingstoke Road-on nevelkedett, Edmond már itt, a Talfourd Avenue-n. É és én pedig az iskola és az egyetemi park között, már ami a gyerekpásztorolást illeti. Edmond imádott idejárni az egyetemi parkba; imádkozott is, mert ez még az első világháború után is readingi nagybirtok volt, a címerében szereplő fehér lovak a város és az egyetem címerébe került később át. A park (mi itthon biztosan arborétumnak neveztük volna) akkora volt, maradtam, hogy a gyerekek, különösen a kicsik bátran el is tévedhettek benne, tele ciprusokkal, patakkal, szélén hosszan nyúló mesterséges tó. Abban a „királynő hattyúi”, mert a hattyúk (s egyéb vadak, mondta bánatosan egykor Robin Hood) mind csak a királyi udvaréi. Etetni viszont közönséges halandók – meg a szüleik, nagyszüleik – is etethették, etették is. S ha eluntuk (én üdvözülten, unokáim társaságában, ők azonban türelmetlenül ráncigálva engem), én is etettem őket az egyetemi kávéházban.

Edmond óvodába járt ide (fölvették az egyetemi dolgozók és hallgatók elég kicsi, ámde nagyon nemzetközi óvodájába; Jamesék később pont ezért vették is ki őt), Henry meg a körzeti elemibe. Alfred Sutton Alapiskolának ('primary') hívták (a város egyik jó nevű jótévedőjéről). A gyerekek öttől tizenegy éves korukig jártak ide, később az anyjuk is itt kapott állást (az óvodában, miután négy évig pszichológiát, másfél évig utána pedig, mondjuk, pedagógiát tanult). Az Alfred Sutton bevonult a családi krónikába (nevek nélkül bár, de még a hallgatóim is hallhattak egyet-mást, jót és rosszat is róla). A fiúk, ha egyszer elszabadultak hazulról, ki sem akartak bújni belőle; naponta úgy kellett utánuk menni és hazarángatni őket,

a portás már zárta volna be az iskolát. Én csak csodálkoztam ezen (nem ez volt az első iskola életemben, amelyet közelről láttam, de ilyet azért még nem). É azonban – Eszter nagy döbbenetére bejárt, órára is bement, és amit látott, megtárgyalta a tanítókkal. Kifogásolta, hogy nincs óra, nincs ki-becsöngetés, nincs házi föladat, nincs követelmény. Eszter ráncigálta, Anya, kérlek, ne... (É nevetett, és élvezte).

Alig több mint tíz évvel volt idősebb akkor, mint Eszter most. Most már csak Eszter jár az Alfred Suttonba (Edmondot kivette a körzeti iskolából, ő azóta elkezdte, Henry lassan befejezi a középiskolát), növekvő kiábrándultsággal és türelmetlenséggel. Az óvodát vezeti ott, s néha, amikor kimegyek, furcsa történeteket mesél elkerekedett szemmel. A gyerekek, akik az óvodába járnak (iskolaelőkészítő), egyszerűen nem tudnak angolul, a környékre egyre több bevándorló költözött, főleg Pakisztánból. Az anyukák sem tudnak angolul; ha a családban tud valaki, akkor az az apa. (Nemrég lengyelek is jöttek, sőt egy magyar kisfiú is, magyarul szólt hozzá: „Óvó néni!”, Eszter akkor érezte-értette meg igazán, hogy itthoni szemmel nézve mivel is foglalkozik ott.) S mert fejkvótás finanszírozás van, ő ott, a magyar, nagyon fontos lett. A pakisztáni és afrikai anyukák azért íratják be a gyerekeiket az Alfred Suttonba, mert „az óvó néni nem néz le minket. Mint itt az angolok.” (!) S nagy bizalmukban pelenkát sem visznek a gyerekekkel, pedig sokan közülük még mindig nem szobatiszták. Szerencsére van, szünet; át lehet szaladni a villanyrendőrnél, a busz megálló előtt a szemben lévő boltba ('Halal', vagyis muszlimoknak is fogyasztható) egy csomag pelenkáért. A karácsonyi dekorációt – amelyet annyiszor megcsodáltunk a belvárosban, a readingi tanács betiltotta, tapintatból a muszlimok iránt. Így ilyenkor az Alfred Sutton is sötét. Hála Istennek, mondja Eszter, még csak az kéne. Dekorálni (otthon, az más.)

*

Henry egyszer azzal ment haza az iskolából, hogy „tudod, olyan... sötétek” „Travellerek, javította ki az anyja (otthon többnyire magyarul beszélnek, különösen Henryvel és különösen ha James nincs velük, de ezt most angolul mondta, 'utazók'). Cigányok voltak, a Palmer's park szélén ütöttek tábor, ami egykor a városrész központi sportlétesítménye volt egyik alapító polgármesterükről elnevezve. Henry úgy suttogta magyarul Readingbe, hogy 'cigány', ahogy itthon hallotta, és érezte, nem illik mondani (azt, hogy 'paki' sem mondja ki egyikük sem, mert a pakisztániakat sem illik csúfolni, magyarul sem). Edmond ilyenkor inkább dadog egyet – holott kettejük közül ő volt a beszédesebb. De csak volt, most a legcserfesebb a náluk tíz évvel fiatalabb Elliot.

Hogy „te kettős vagy”, azt nem tudom, É honnan vette (még az is lehet, hogy Szarvasról és hogy a saját gyerekkorából). Sokáig ő is, én is így éreztem (talán Eszter is, lehet, hogy csak James nem). S nem is az a fontos, hogyan éreztük, inkább az, hogyan viselkedtük a fiúkkal. Körülbelül úgy, mintha csakugyan „duplák volnának” – azaz Angliában angolok, itthon, Pesten, Szarvason (meg mindenütt, ahová vittük őket) magyarok.

Ez aztán jópofa beszédek eredményezett (mint mindig, mindenki unokájánál, hasonló helyzetekben). Segítség a nagynak, mondtam Henrynek – volt vagy három, inkább már négy éves -, amikor befejeztük a piacozást, és mentünk ki a házhoz Szarvason. Nem, mondta dacosan, és hozzátette: „You segít the nagy, I am vezeting a Mitsubishi autót.” (Bele is ült, és persze dudált egy nagyot.). Érdekesebb ennél, hogy mennyire másképp viselkedtek itthon és otthon (azaz Readingben, Angliában). Néha elborzadtunk, amint – már mint kis kamaszok – verekedtek és szájtak; pont mint az angol gyerekfilmekben (hogy másképp). Űristen, ezt ha otthon hallanák, mondtá utána É. Vagy: ne szájalj. Mit képzelsz? Hogy viselkedsz? S ha utána

hazajöttünk, s mesélni kezdte, kezdtük e kamaszkori szörnyűségeket (később valódi, elképesztő szörnyűségek is voltak, de igazán), a rokonság és az ismerősök nem akarták hinni: A Henry? Az a jól nevelt? S csakugyan: itthon – némi zökkenővel, ami általában fél-egy napot vett igénybe és rendszerint nagy veszekedéssel zárult, a csúcsponton – fölbvettek valami egészen más viselkedést, valami úrifiúsat. Ahogy a 2mi köreinkben” a fiúknak viselkedni illik, viselkedni kell. Tudtak késsel-villával enni, jó étvágyat kívánni (Henry rendelni is megtanult a vendéglőben), köszönni úgy, hogy mások is hallják; sőt köszönni a megfelelő (bár elég lehetetlen) „kezicsókolommal”. Angolul később a megfelelő trágárságokat vágták egymás fejéhez (sőt a felnőttekéhez is), magyarul... hát magyarul azért nem. (bár Henry magyarul is tudta, tudja, sőt Edmond is talán).

Azért mindenkit megviselt ez a „duplaság”, még ha más-más módon is. A leginkább látványosan Edmondot, aki kezdetben szépen beszélt – mindkét nyelven -, később viszont dadogni kezdett. Dadog még most is, bárt furcsa egy dadogás ez. Amikor nyelvi környezetet vált, egy-két napig tart – aztán lassan mintha teljesen elmúlna (valamicske marad csak). Az anyja vitte ide-oda, logopédushoz, nem is egyhez. A legbölcsebb, amit kitaláltak, néhány technika volt, hogy Edmond a dadogásán maga is segíteni tudjon (s aranyosan segít is).

Henry dadogás nélkül beszél, igaz, nehezen kezdte, valamikor három éves kora körül, már aggódtunk, hogy nincs-e valami baja (de az inkább talán nekünk volt, hogy ilyesmit gondoltunk). Azóta szépen beszél, gazdag, jóllehet nem egyformán gazdag szókinccsel. Sőt, idősebb korára már meg is figyeli magát; tudja, hogy vannak dolgok, amiket nem tud kifejezni magyarul (a múltkor a mobiltelefonokat akartam megbeszélni vele, az elég bizonytalanul ment). Ha nem megy rögtön és magától, akkor kitalálja, néha félreérti a szavakat és szerkezeteket. Rákóczyt és a török háborúkat magyaráztam neki Debrecenben, Rálóczy nagyon imponált, de a török „Az finom”, mondta, és megsimogatta a hasát (már hogy a pulyka; *turkey – Turkey*). Lehet azonban, hogy az elszakadás a családtól, a késői kamaszkor hazai fejjel elképzelhetetlen dühkitörései – talán ezek is azzal a „duplával” állnak kapcsolatban.

A „dupla” egy darabig nevelési elv volt; aztán aranyos lett; később egyre nagyobb zavarokat okozott. Edmond dekorálja a szobája falát ezzel-azzal (főként focisták és a saját sportsikerei vannak műsoron), Henry sokáig a magyar címet gyűjtötte, és látványosan magyar volt. Március tizenötödikén, sőt október huszonharmadikáén is kokárdával ment iskolába. Ott megkérdezték, elmondta, a tanár nagyon megdicsérelte, „Látjátok, így kell...” Aztán hirtelen abbahagyta (később néha elővette, de nyilvánosan már sohasem). S amikor valahogy megtudta É-től, hogy a világháború alatt angolok és magyarok ellenségek voltak, vigasztalhatatlan bánatba esett. Napokig tartott, valósággal búskomorra vált. Akkor megértettük – meg kellett értenünk -, hogy a „dupla” nem hogy nem megy – még inkább ártalmas. Lehet, hogy politikailag korrekt – mint a tolerancia, egymás elfogadása általában -, de pszichológiailag nem megy, sőt ártalmas is lehet. Túllépve ezen, különös módon, Henry is megnyugodott. Sőt, attól kezdve egyre tudatosabban vállalta azt, hogy magyar (kettős állampolgár, alig várta a személyiét, a lakcímkártyát pedig már előbb kikövetelte). Magyarországra csak a személyi igazolványával hajlandó utazni; viszont amikor a repülőgépről leszáll, magabiztosan felelget, persze angolul (az az anyanyelve) a határon a tisztviselőnek.

A Talfourd Avenue (szűk, barátságos kis utca, bár 'avenue', de alig van forgalom rajta, átmenő különösen nincs), hat év után szűk lett. Őt szoba, mondhatnánk (annyi volt), de hát ezek nem annyira szobák voltak, mint inkább fülkék; a legnagyobb is, az utcára néző a földszinten épp csak elég volt a bútoroknak meg a karácsonyfának, amikor elkezdtek azt is állítani (James korábban csak hallott karácsonyfáról, É vett először nekik még Colnbrookban). Közel az egyetemhez – ez volt annak a lakásnak az erőssége – egyre több diák költözött oda, egyre több autóval, a végén Eszterék már nem is tudtak parkolni (vagy csak nehezen). Először ráépítéssel próbálkoztak, a tetőteret lehetett volna beépíteni, de hát beteg volt az egész lakás (tulajdonképp egy fél ház, amilyent csakugyan munkásoknak építettek vagy száz évvel ezelőtt). A vízvezeték a házon kívül, a falun futott lefelé, a fürdőszobát mindvégig nem sikerült szigetelni, a zuhanyozót jobb, ha nem használták, a konyha pedig szűk volt annyi embernek, különösen az egyre nagyobb fiúkkal. Valamit tenni kellett. James legszívesebben folytatta volna a dekorálást (magamra ismertem, én is ilyen makacs voltam Dombegyházon, fejezzük be előbb, aztán majd elcseréljük), Eszternek azonban elege lett. É már nem élt, akkor úgy volt, hogy talán tartósan kiköltözöm hozzájuk (ezt azért inkább Eszter képzelte, gondolom, James egy pillanatig se – én néha igen, néha nem). Henry rövidesen középiskolába készült (tizenkét éves korában váltott iskolát), Edmond ugyan szívesen járt az Alfred Suttonba, de Eszter már nem szívesen járatta oda. Mindez együtt elég motívum volt, hogy kezdjenek a költözésről gondolkodni.

A Talfourd Avenue-ről kijebb, egy másik „avenue”-ra költöztek, szép, családi házas környékre, amely azonban Eszternek (s tán nekem is) tetszett jobban, Jamesnek kevésbé, inkább semennyire. Pedig elég volt egyetlen séta – az egyetemi parkhoz most is közel laktak, csak egy másik oldalán -, hogy az ember lássa-tapasztalja a különbséget. Jamesnek azonban épp ez nem tetszett, ez a különbség. Ami nekünk, európaiaknak (így mondták ott) természetes, sőt otthonos volt, az neki kietlen és értelmezhetetlen. Ház, aminek nincs jellege, mkiféle korból jön. Pont, mint Németországban (tényleg jobban hasonlított a kontinentális házakhoz, mint a georgian és edwardian kényelmetlenségekhez és, mondjuk ki, ócskaságokhoz). De ezek a kényelmetlenségek és ócskaságok – pláne ha nagyobbakat akartak – egyszerűen megfizethetetlenek voltak (őáúr év alatt a lakásárak a korábbiak négy-hatszorosára emelkedtek). A fiúknak mindegy volt, csak külön szobájuk legyen (addig emeletes ágyon aludtak egymás alatt-felett, s hogy ki hol, az mindig az erőviszonyok aktuális állásának függvénye volt). Néha engem is megtűrtek, néha nehezen, néha nem (de nagyon megsértődtek, amikor szállodába mentem).

S készülődött Elliot György. É őt már nem láthatta, neki már az új ház az otthona. Ha néha arra sétálunk, ahol régebben laktak, a két idősebb megáll egy pillanatra, hogy ráismernek-e a korábbi lakásukra. Én két pillanatra állok meg olyankor; engem sok minden odaköt. Elliotot azonban ilyesmi nem hatja meg; ő egyenesen megy az egyetemi parkba, libát, hattyút (és patkányokat – elvéve azok is előbújnak a vízparton) etetni. Elliot tud a legjobban magyarul más angolul; Elliot mindet tud. Az anyjával magyarul beszél, aztán az apjához fordul, s ugyanazt elmondja angolul, s most (2011) még négy éves sincs. (Ezt csinálta, mióta él.) Érdekes, nem fordít – Henryt és Edmondot is rajta lehetett kapni, hogy angolból magyarra fordítottak, ha elakadtak. „Figyelj”, mondja az anyjának, aztán az apjának, „Listen” (idehallgass). Politikai identitászavaroknak – mint Henrynél – meg nyoma sincs. Még. S nem is lesz talán.

Szerelem

1994 húsvét első napján az unitáriusoknál (a Nagy Ignác utcában) sokan voltunk. A lelkeszi irodában csoportok állodogáltak és beszélgettek, jöttem-mentem. Az egyik csoportból kilépett egy középkorú hölgy; szemüvege szivárványszínűen csillogott a fényben. Szervus, Tamás, mondta, és mosolygott. Nem ismeresz meg? Én VM vagyok. Itt a névjegyem; ha kedved van, egyszer keress meg.

Mintha villám csapott volna belém, csak álltam. A beszélgetés mintha elhalkult volna – én legalább is már semmit sem hallottam belőle -, és mintha eltűntek volna körülöttem az emberek. Hirtelen magamban voltam, magányosan. Szorongattam a kezemben a névjegyet. VM. A nagy, örök szerelem.

*

Szerelmes persze voltam már máskor is, mondhatnám, sokszor (melyikünk nem az, hébe-hóba). Akkorra már meglehetősen ismertem, hogyan kezdődik, borul virágjába, aztán múlik el. Sohasem ért villámcsapásként – mint most -, szép lassan bontakozott ki, sejteni lehetett már a közeledését is. Aztán, hogy rövidesen virággal fog (érdemes volt vigyázni), de persze azt is tudtam, hogy szépen (ha néha lassan is) elmúlik, csak türelemmel kell kivárni a végét. Így hát már azt is megtanultam, hogyan kell a kezdetétől vigyáznom, nehogy maga alá gyűrjön (a szerelem, ha néha szép volt is, általában mindig rosszkor jött, akár csak a betegség, jó volt, ha lehetett, valahogy megelőzni vagy tombolását csökkenteni; megtanultam, hogyan). Egy-két nap, néhány hét – csak kivételes esetben hónapok -, utána túl voltam rajta, s mindig hálát adtam az eszemnek és az önuralmamnak, hogy nem gyűrt maga alá. Rendszerint (reméltem), nem vették észre rajtam; főként az illető hölgyek (fiatalok, idősebbek) nem. És soha sem borította föl a házasságomat, a családomat (épp ez volt a küzdelem célja).

Az első szerelem, amelyre emlékszem, Piroskára irányult, ő volt, szegény, a tárgy. Valami négy évesek lehettünk, gyógytornára jártunk Budán, az Alkotás és a Nagyenyed utca sarkán egy öreg ház negyedik emelére, ahol egy nagy szoba tornateremnek volt berendezve; csikorgó parkettáján sokan gyakorlatoztunk, én is, Piroska is. Piroska kövérkés, szőke kislány volt, és én mindig lelkesen és földobva igyekeztem tornaóra (amit egyébként utáltam). Itt ismertem meg Piroskát – főleg azonban az érzést.

Minthogy sokszor kerített később is a hatalmába (Kunszentmártonra már tisztán, élesen emlékszem, a battonyai gimnáziumra nem különben), és mert mindig szégyelltem nemcsak magam, de mások előtt is (főleg a szüleim előtt), lassan rájöttem, hogyan tudom leplezni. Igyekeztem közel kerülni hozzá, de mindig semleges témával. Ha sikerült – valamit közösen csinálni (alkotni, megoldani, fölépíteni, megcsinálni), rendszerint elmúlt a veszély. Amit közösen csináltunk, elterelte a figyelmet (az enyémet legalább is), és mire vége lett a közös ténykedésnek, szép lassan el is szivárgott a szerelem. Felnőtt fejjel, hogy úgy mondjam, védettnek tudtam, éreztem magam.

*

Ez most nem ilyen volt – váratlan, lassan növekvő, szépen kivirágzó. Hanem mint a villámcsapás. Késő volt már akkor – ott, húsvét vasárnap az unitáriusoknál – óvatoskodni,

ezt-azt kitalálni, s mint menekülő valami tárgyat magam és üldözőm (a szerelem) közé tolni. Védtelen voltam. Bekerített, letepert.

VM nemcsak az első szerelem volt (azon könnyedén túllépünk, legföljebb nosztalgia marad utána, mint nekem a vásárhelyi könyv Gampe Júliától). VM-be többször, egymás után szerettem bele. Első beleszeretéselem nyolc éves korunkban esett meg, ugyanott, ahol most, 1994 húsvétján találkoztunk, majdnem ugyanilyen alkalommal: hittanra jártunk együtt (kötelező iskolai tárgy, de itt, a lelkészi irodában tartották a kevés unitáriusnak). Emlékszem, nasgy bakancsban voltam, törölgettem a lábam az ajtó előtt, kicsúszott a lábtörlő alólam, egy barna kislány kinevetett. Előrement, én pedig csak utána. Ő volt VM.

Aztán kitelepítettek, Kunszentmártonban kötöttem ki, elfeledtem VM-et (a szőke Csík Erzsitől kaptam szerelmes levelet, a piacon nézegettem egy kislányt, és egy fekete hajú-szemű testvérpár után járogattam tizenégy évesen). Aztán, hogy visszajöttem Pestre, és elkezdtem konfirmációs oktatásra járni, a lányok közt megint megláttam VM-et. Barna haja és szeme volt, olyan tiszta arca (valahogy), fitos orra, írhatnám, de nem... ez nem jó kifejezés. A profilját nézegettem (ő nem vette észre, vagy úgy tett, mintha nem). Imádtam konfirmációs oktatásra járni, kiöltöztem, és vártam, hogy profilban helyezkedjék el. Néztem, ahogy beszélget, nevetgél (a 'vihog' nem lett volna méltó hozzá), jól szerepel (nem a legjobban, de annyira azért igen, mint én). Lefelé az emeleti lelkészi hivatalból a lépcsőn néha együtt mentünk (igyekeztem), a kapuban aztán ő („Szia, Tamás”, közömbösen, hogy fájjon) balra el a Szent István körút felé, én meg jobbra magányosan a Hold utcán végig a Széchenyi utca felé.

A konfirmációkor mi tizenhat évesek voltunk (az unitáriusoknál akkor még nem volt divatban a tizenégy éves kor, a tizennyolc meg már késő lett volna, többek közt a továbbtanulás miatt). Ő a lányok sorában állt (mit állt, lebegett, lengett, hajladozott, mint búzavirág a mezőn, a szélben), én a fiúk sorában, súlyos röggként (szinte bújva, hogy annál többet nézhessem őt). Fehér kiskosztümben volt, finoman vette a kelyhet a kezébe (ehhez van egy megfelelő mozdulat, ő tudta), aztán, hogy a pap tovább lépett, lesütötte a szemét (ó!). A konfirmáció utáni nyüzsgésben láttam a szép, nagy virágcsokrot a kezében, apját – egy magas, szokatlanul barnás bőrű, sudár férfit -, az anyját fekete kosztümben és az öccsét. Hallottam, hogy Zolinak hívják (kisebb volt nálunk, ő is barnás bőrű, szorgosan járt hittanra).

Továbbra is bújtam a templomot – néha föltűnt. Megszólítani nem nagyon akartam – igazából nem is mertem -, vagy csak közömbösen (és esetlenül, mint afféle kamasz). Rendszerint egyedül járt templomba (ez sem tűnt föl), sokszor a fehér kosztümjében. Elhatároztam, hogy most már tényleg megszólítom, utána eredtem, de közben elhagyott a bátorságom. Így hát csak követtem, messzebről, hogy észre ne vegyen (elsüllyedtem volna), mégis elég közel, hogy szem elől ne tévesszem. Elgondolkodva lépkedett, lóbálta a fekete retiküljét végig a Nagy Ignác utcán a Szent István körúton át, be az Új-Lipótvárosba. Itt megmeredtem, ide én még sohasem léptem; ez nekünk, akik a Szent István körút páratlan oldalán és attól délre laktunk, ismeretlen (ha nem is tiltott) terület volt. Egy-két osztálytársam járt ugyan innen is a Szemere utcába, de a körút világokat választott el egymástól, elkerítve az Alkotmány utcát és vidékét az Új-Lipótvárostól, folytatása, akkor már Bajcsy-Zsilinszky út pedig a VI. kerülettől.

VM tehát már a túloldalon volt, ment, ment tovább – a kiskosztüm egyre messzebbre villogott tőlem -, rászántam tehát magam, és lopakodtam utána tovább. Be a Visegrádi utcába, végig rajta, aztán elég sokára balra egy keresztutcába, ott tovább, míg egy ház kapuja el nem nyelte.

Most már közelebb merészkedtem: a Balzac utca volt. Balzac – a nevet ismertem; de attól kezdve nekem nem író, hanem szerelmet jelentett.

Legközelebb – nem vallottam be a kirándulást -, mintha mi sem történt volna (gondolom, fahangon) meghívtam pingpongozni. Vidám társaság verődött össze az unitáriusoknál, és pingpongozni Filep Imre, a lelkész is szeretett (a nagy, terjedelmes testével is ügyesen tudott). Délutánonként VM is megjelent, jól játszott, örült a társaságnak. Ez alkalom volt az együttlétre, s hogy tartós is legyen, a barátaimat is hívtam. VM nekik is tetszett, mind produkáltuk magunkat. Sajnos, mások bátrabbak voltak, mint én; VM csicseregve búcsúzott el, kísérették (én hoppon maradtam a nagy érzelmekkel). Még jó szerencse, hogy nem teljesen, mert néhány nap múlva, iskolába menet megint találkoztam vele. Akkor kék kabátot hordott és kék svájcisapkát hozzá, a sapkán a Kossuth Zuzsa Gimnázium jelvénye a közeli Markó utcából. Aha, odajár – attól kezdve igyekeztem ahhoz időzíteni a saját iskolába meneteletem. (Ami nem kis teljesítmény volt, tekintve, hogy nekem aztán még föl kellett érnem, át a Moszkva téren, a Böszörményi út végére, s utáltam késni. Szív és ész, mint szokott, küzdött bennem.)

Egyszer táncoltam is vele (ez a szalagavatón történt, ahová meghívtam, ő pedig visszahívott az övékre). Táncolni vele olyan volt, mintha kifeszített íjat tartottam volna a kezemben (a karomban nem – nem volt odabújós, illetve...); könnyed, lebegő, örömteli, de távolságtartó. Akkor hazakísértem, és dühvel vettem észre, hogy egy másik fiú is ráragadt; ezt a fiút, ügyelve, hogy ne látsszék nagyon, haza is kísérem, hogy eszmét cserélhessünk VM-ről). Megnyugodtam – de csak átmeneti nyugalom volt. Elemér barátom - nyáron együtt dolgoztunk, télen meg pingpongozni jártunk -, bizalmasan elmesélte, hogy VM búcsúzáskor megölelte, sőt meg is csókolta. Elemér imádott nagyokat mondani; társasági történeteit hittem is, nem is. De ezt elhittem. És azzal vége.

Ettől kezdve nekem VM nem létezett többé. A tájára se jártam a helyeknek, ahol találkoztunk vagy akár csak találkozhattunk is volna; még az alkalmakat is kerültem, hogy hírt halljak felőle. A nevét (különleges neve volt, ami szokványosan kezdődött, de váratlan véget ért, mint a „szerelmünk”) sem akartam hallani, mélyen lenyomtam a tudatom alá (ó, számos joggyakorlat, ó, önszuggesztívó). Csak egyszer bukkant elő még, egy moziban, a filmvászonon, ahol az egyik színész egy villanásnyit emlékeztetett rá. Ez akkor úgy ért, mint amikor a lyukas fogba nyilall a fájás – napokig nem felejtettem el, a filmet újra meg újra megnéztem (de a színésznő nevét elfelejtettem). VM nincs többé. Gondoltam én.

*

De persze volt, nagyon is; és most itt volt a kezemben a névjegye. Sőt, most ő szólított meg, és ő adta oda. Egyszerre gyerek lettem, szégyenlős és szerelmes kamasz; nem tudtam, hogyan és hová dugdossam ezt a névjegyét. És a névjegy még hagyján, de néhány hét múlva fölhívott. Ki az, kérdezte É (gyanútlanul a másik szobából), én meg csak fogtam, fogtam a telefonkagylót, és nem tudtam mit válaszolni. Se egyiküknek, se másikuknak.

Ott álltam a Nagybányai úton, a lakás közepén, amit annyi ambícióval, akarattal, energiával, odaadással építettem. Ahová vissza akartam térni, hisz ezt a környéket ismertem még a háború előttről. Ahová elégtétellel tértem vissza, a Kapy útról leereszkedve a Pasarétre – én kerültem fölülr -, ahol az É-val gyűjtött és a családomtól örökölt néhány bútor kezdett már egészen az enyém, a miénk lenni. Eszter ott tanult hátul a kis szobában (vagy épp lógott a barátaival valamerre). A könyveim, az íróasztal, a számítógépem. És akkor tessék, VM

visszatér. Ő keres, ő hív. „Mi az, Tamás?” kérdezte kissé értetlenül. „Ki az?”, kérdezte É, türelmetlenül.

Csapdában voltam, ráadásul pánikban is – nem, a 'pánik' nem megfelelő, inkább elvesztettem a fejem -, a szerelem, amely most kivédhetetlenül elborított, nem engedte, hogy józanul gondolkodjam. Ez zavart, kapkodást, magyarázkodást és rejtőzést jelentett. VM nem Pesten (nem Magyarországon) lakott; rövidebb időkre jelent meg itt, hosszabb időket töltött távol innen. Ez olyan volt, mint amikor csillapítót vesz be az ember, s enyhül a fájás, legalább egy időre. Az alatt föllégeztem. Annyira azért nem, a húsvéti találkozás édes érzése még elevenen sajgott, mint gyerekkoromban, nyomozni kezdtem. (Az Oktatáskutató csak egy lépésre volt a Balzac utcától, nem került sok időbe úgy ebédszünet táján és ürügyén.) A telefonkönyvben kezdtem (akkor még volt), semmi. VM szép és különleges nevét megtaláltam ugyan, de az az öccsém volt – s hogy őt kérdezzem, arra még mindig nem volt bátorságom. Akkor elmentem a Balzac utcába, ahol azóta sem jártam, vagy negyven éve. A házat megismertem (megismerni véltem), a nevek a kapualjban („Kit keres?”, szóltak rám az óvatos lakók), de az ő nevét nem találtam. Aztán (bolond, bolond) körbejártam a környező utcákat, és lassan már az összes névtáblát végigböngészttem. A nevét (mint kiderült) nem ismertem föl, a férje neve volt kiírva; és egy-két házat még így is kihagytam, azt például, ahol az anyja lakott (szintén kiírva – hát én nem vettem észre).

A helyzetet VM oldotta meg. Mikor megtudta, hol dolgozom, telefonált, hogy bejön. Jaj, azt ne, gondoltam, hogy hirtelenjében minden kiderül, s én a szégyenemben elsüllyedek. Helyette valami presszót kerestem, de izgalmamban nem találtam a környéken. Végre megállapodtunk egyben, hallgattunk egy darabig, aztán megkérdezte, hogy miért pont itt. „Hát hol?”, kérdeztem, „Itt, meg itt, meg itt.” „Te mindent tudsz?”, kérdeztem, némi sértődéssel. „Mindent nem. De száz éve lakom itt, hát ennyit csak tudok.”

Szóval mégis csak itt. Hát persze, egy percre a Victor Hugótól, azt az utcát is bejártam. Hazakísértem, „Nem jössz föl? Te nem fogsz kompromittálni.” Hirtelen nem értettem, mit beszél. Én föl? Őt? Kompromittálni? Özvegy volt, az első férjétől pedig már rég elvált, az eredeti lakásukat nem cserélte el. Ültem a nappaliban a kanapén mint egy megszeppent diák. „Teát kérsz, vagy kávét?” Ki sem mertem menni a konyhájába – olyan közel hozzá -, csak visszakiabáltam, már nem tudom mit. Csak zúgott, lángolt, tűzbe borított, elsodort. S most, annyi év múltán – távolságtartó, mint a kifeszített íj – VM-et is.

*

A kardot – amit magunk közé akartam fektetni (ó, praktikus Trisztán!) – először VM találta meg, és Öko-Fórumnak hívták. Valami vállalkozásban vagy alapítványban, egyesületben gondolkodott, olyanban, amiben otthon is dolgozott, és amihez alaposan értett. (Vegyésznek tanult anno az egyetemen; vegyész, egy szép lány – nem érttem, szerintem az csak irodalmár lehet, de tudomásul vettem – mit nem vettem én akkor tudomásul tőle?). „A közös gyerekünk”, találta mondani VM, és hívott, hogy a barátainak és támogatóinak – akiktől az ötlet eredt – bemutasson.

A környezetvédelem nekem akkor sem volt a szívem csücske, azóta sem az, tudtam, hogy fontos, de addig nem érzetem. VM tette fontossá nekem; az hogy VM-mel összeköt (mint egykor a pingpongozás). A zürichi repülőtéren már várt; arra eddig sohasem jártam, ő otthonosan mozgott. Mint két egymásra talált kamasz, hirtelen keresztülmásztam a rézsűn (nem tudom, hogy kimért svájci meredt ránk), ahelyett, hogy a lépcsőn mentem volna; VM

utánam. Zürich előkelő volt, de kisszerű is; nem valamiféle birodalmi város (mint vártam, talán addigi tapasztalataim alapján), hanem polgári – majdhogy nem kispolgári. Egy kávéházba ültünk be, az is olyan kispolgári volt (a *kapucinert* ismerték, a *cafe melange*-ot nem) – „Hát nem tudnak itt franciául?” (Én sem tudtam.) „Nem tudnak”, nyugtázta VM. Kapucinert ittunk tehát (bár nekem mindegy lett volna, bármit itat velem). VM ugyan nem kávézott – már csak elvből sem (környezetvédelem) –, de nekem most elnézte. Vonattal – ó, csodálatos svájci vonatok, ó, szomorú, koszos alföldiek) – Luzernbe utaztunk.

Anyám holtáig őrizgetett egy képes albumot (É nem szerette, ezek után érthetően), Graubünden kantonról. A borítóján hófedte hegycsúcs (anyám holtáig a hegyek közé vágyott, vissza Erdélybe), talán a Mont Blanc, benne fekete-fehér képek turistáknak. Kislány korában nyaralt vagy telelt ott egy református misszióval. Ez itt ugyan a katolikus Luzern volt, nem Graubünden (azt sem tudtam, merre van, azóta sem néztem meg), mégis valahogy (no persze) a graubündeni képeskönyvre emlékeztetett. Ha emlékeztetett valamire – ha emlékeztem egyáltalán valamire. Megérkeztünk a vasútállomásra, átmentünk egy hídon, egyszerre ott álltunk a tóparton. Távolság egy templom, arrafelé indultunk. „Ide jöttem, mikor apám meghalt”, mondta VM (afféle félig hitehagyott unitáriusként ő sem volt nagy templomjáró). Mentünk tovább. „Erre szeretett fölsetálni a férjem, mutatta, amikor már nagybeteg volt.” Aztán a tó túloldalán megmutatta a házat, ahol laktak, s ahol ő a kisebbik fiával még most is lakott. Kártyás beléptető – ilyent akkor én még nem láttam. „Ezt már mind én vettem”, dicsekedett, amikor meghalt, átrendeztem a lakást.” „Ebben az ágyban halt meg”, mutatta (egy hajszálnyit már sok volt). „És itt fogsz te megszállni”, nyitotta ki az egykori gyerekszoba ajtaját.

No azt azért már nem, nem bírtam volna ki. Inkább szállodába mentem, és gyorsan ki is fizettem, nehogy VM megelőzzön. Ezen megbántódott, „mindenkit itt szállatok meg”, mondta később (de én nem vagyok mindenki!). Munkahelyén (egykori munkahelyén – friss nyugdíjas volt, nekünk akkor elképzelhetetlenül magas magánnyugdíjjal, a férjétől örökölte) szívesen látták, láttak, egy környezetvédelmi cégnél (akkor nem értettem, mi az, a németységüket különben sem nagyon értettem). Aztán jöttek a magyarok, számosan. Kellemes, konszolidált, tartózkodó férfiak és nők, kint élő magyarok, akikkel VM egyébként különösen nagy kapcsolatot nem tartott (időnként lelkes magyarságomat is némi távolságtartással figyelte). Most azonban ez a kezdeményezés – a környezetvédelem – sikeresen összekötötte őket, és engem velük. Elfogadtak, könnyen szót értettünk, mintha együtt nőttünk volna föl, vagy mintha én közöttük (VM biztonságosan mozgott nálunk idősebbek között). „Ez volt a titkos vágyam”, súgta sikeres megállapodás után (valamennyi támogatást kapott, hogy az alapítványa Pesten indulhasson). (A közös gyerekünk, gondoltam én.)

VM fáradhatatlanul szervezett, kijárt, kilincsel – különösen a bürokrácia útvesztőiben volt nagy. Nem röstellt naponta kétszer-háromszor benyitni ugyanahhoz a bírósághoz, később ugyanabba a polgármesteri hivatalba. Míg mi, itt Pesten edződve – plán e az Oktatókutatóban mint egykori „ellenállók” – már rég odavágtuk volna, bürokráciát kiáltva, VM kitartóan (nem mindig türelmesen, az igaz), sőt sokszor belátóan is nem szégyellt kilincselni. S ez a türelem – nekem már-már kicsinyesnek is tűnt – persze meghozta a gyümölcsét, különösen ha férfiak intézték az ügyeit. Végül rámosolyogtak és föladták. VM ugyan nem tanulta meg, hogyan flörtöljön velük (itthon sokszor az sem ártott, tudtam a házépítés óta), de a szándékai kikezdetlenek voltak, bár sokszor naivak, és ez egy idő után még megejtőnek is bizonyult. Alapítványt csinálni a kilencvenes évek elején-közepén nem volt valami nagy dolog, főleg ha pénz volt hozzá (még ha nem is vagyon). Az, hogy svájci pénz Magyarországon, varázsütésként hatott, és nem csak a magyarokra. A svájciakkal, ha lehet, még jobban

megértette magát (a németje jó volt, bár nem valami szép); mindenáron segíteni akartak, VM pedig hiteles partnernek látszott (az is volt).

Egy valami volt még hátra, s ezt nem is tudta (tudtuk) megoldani az alapítvány tizenöt éves fönállása alatt sem; s ez az elhelyezés volt. Kellett, kellett volna valami iroda (székhely, bejegyzéshez), ennyi pénze azonban nem volt, s erre egyik támogató sem adott. Az Oktatáskutatóban is csak ideig-óráig tudtam helyet biztosítani neki (Joe Julian amerikai demokrácia-központjának is csak ideiglenesen tudtam); amellet a környezetvédelem az oktatáskutatósoktól távol állt (a harai „demokratikus ellenzéknek” a zöldek túl zöldek voltak, politikai értelemben, az MDF-eseknek meg túl radikálisok). VM-től ugyan távol állt mindkét fajta extrémiség – itthoni ismerősei inkább a szabaddemokratákhoz húztak, a kintiek inkább az MDF-hez -, sőt, valljuk be, a politizálás általában is (ehhez túlságosan *tétékás* volt). A környezetvédelem ilyenformán, csakugyan közös gyerek volt; én próbáltam közelebb tolni az oktatáskutatósok érdeklődéséhez (kevés sikerrel), ő ha véleményt nyilvánított, inkább jobboldalinak látszott. Véleményt azonban ritkán nyilvánított, különösen mikor rájött, hogy az Oktatáskutatóban egyébként jó lenni, csak találjon közös érdeklődést az ember.

Ha józanul és praktikusán – amilyen ő volt (a könyveit ábécébe rakta a könyvespolcán) – az alapítvány dolgaival foglalkoztunk, ő mint alapító s én mint kuratóriumi elnök, semmi baj nem volt (Trisztán kardja jó szolgálatot tett). És egyébként, nézett aztán föl a könyvelésből vagy egy újabb program megszervezéséből, engem pedig ismét lángba borított a vihar. Nem, nem volt sem józan, sem praktikus (vagy én nem voltam az), és mindegy, hogyan rendezte a könyveit a polcán. VM volt, az elveszett és megtalált; egy másik út, ami előttem fölnyílt (vagy csak fölnyílni véltem?), valami, amit elvesztettem (tán eltévesztettem az egész utat, az egész életet?), valaki, aki végre, végre itt volt és itt is akart maradni velem.

*

A sárkányt, a bennem lévő, bennem fickándozót már-már megszelídítettem (azt hittem), már-már túlvagyok a nehezén, már-már múltóban a szerelem (de jó lett volna), amikor É rájött (lám, lám). Úgy érezte – ki is mondta, fejezhez is vágta -, hogy becsaptam, hogy kihúztam a lába alól a talajt. Hogy elhagytam őt és a „zászlót”, hátat fordítottam a „szövetségünknek”, és menekülni akarok mindattól, amit közösen fölépítettünk, ami bennünket összeköt. Elvesztette a fejét, úgy érezte, elveszti az egzisztenciáját – mindazt, amire épített. Mit, szerelem? Felelősség! Vállalás! Nem ezt mondtad? Nem erre esküdtünk? (De persze, igen.)

Ez elviselhetetlen volt, különösen mert az eszem neki adott igazat (csak hát... csak hát a szív). A csapdából, amelybe estem (Magadnak köszönheted! -- Hát nem vagy így boldogabb?) úgy próbáltam kicsúszni (kivergődni, kicsúszni, szabadulni), hogy elköltöztem Zs-hoz. Zs és a férje régi ismerősök voltak még a Pasarétről (Zs is a megközelíthetetlen széplányok oöze tartozott, akik nem nekem voltak szépek persze), Julika közvetített, és Zs szívesen fogadott. Több hónapig laktam náluk, szerettem őket, azt a házat és a környéket (a barátság, amely azóta összeköt, máig szoros). Zs hajnalban kelt, szeretett sötétben, hóban, kihalt utcákon kutyát sétáltatni, magában lenni; aztán frissen és pihenten hazaérkezett, és a konyhában reggelit készített. A konyha a földszinten volt, én az emeleten. Jöttem lefelé, már a lépcsőfordulóban éreztem a frissen főtt kávé illatát. A szépen lakkozott lépcső, az oszladozó félhomály fönt, a derengő fény a konyhában, meg a kávéillat; ma is érzem, ha meglátogatom.

Ez, a kedves beszédű és érzelmes Zs (ebben anyai családomra emlékeztetett), meg a kedvetlen Péter, aki mindig jó kedvre derült, figyelmes lett és igen tájékozott volt, amikor együtt

voltunk, fokozatosan könnyítették a helyzetet. Úgy éreztem, kicsusszantam a csapdából – sőt sok minden másból is, ami az utóbbi években rám rakódott. Úgy éreztem, hogy újra kezdek mindent – vagy legalább is józanabban gondolhatom végig a dolgot. Egy kis szobában laktam, fönt az emeleten, antik bútorok között, legkedvesebb könyveimmel. Most mindent végiggondolhattam (s ne feledjük, ott volt a tavasz, az ablakom alatt épp virágzott egy gyümölcsfa). Zs a kertben dolgozott, a ház körül, talán úgy érezte, egy régmúlt családi hangulat tér vissza. Péter újságot olvasott, nemrég kapott agyvérzése miatt nehezen mozgott, néha segítségre szorult. Én mintha nem a vendégük, nem is a rokonuk – valami fiatal ismerős (egy elvesztett gyerek? Egy megkerült unokaöcs? Egy nem létező jó testvér) lettem volna. S nekem ők a család, amibe szívesen tartoztam volna – ha abba tartoztam volna bele.

S közben a tűzvész (Zs és Péter tudta, megértett, izgult értem) lassan szelídült, még forró volt, még nagyon meleg, még meleg, de csillapult. Tavasz a kertben, virágzó fák, szelídülő meleg, amely érzékennyé tett, bár józanul kezdtem látni; ezt hozta az a tavasz. Láttam az utat, amin eddig mentem, lassan eszembe jutottak a célok is, amiket magam elé tűztem, amihez É-t választottam (vagy inkább ő engem). Meg a család, a közös évek, iskolák, törekvések, hiedelmek és csalódások. S főként amit elértünk, ha nem is sok, de a miénk. Amikor aztán fölfedeztem egy hűtőgépet arra Zs-ék felé – használtat, jó állapotban jutányosan -, s eszembe jutott, hogy ez Szarvasra lenne jó, akkor ráébredtem, hogy már az eszem diktál, nem a szívem. Fogtam a hűtőgépet, és hazamentem. Sok minden elmúlt; a hűtőgép azonban még ma is megy.

*

(„Ezt az egyet kihagyom”, mondtam K-nak. „Írd csak meg, ez is hozzád tartozik. Milyen ember az olyan, akinek nem volt legalább egy nagy szerelme? Ha későn jött is”. Jó, megírtam.)

Intézet és egyetem között

Az 1998-as választások után sok korábbi („rendszer váltó”) ismerősöm került ismét hivatali pozícióba; olyanok, akiket még az Antall-kormány idejéből ismertem. Mint lenni szokott, az egy nappal korábban még nagy hatalmú tisztviselők most szó nélkül szedték a sátorfájukat; velük mindazokat a kellemetlenségeket, huzavonákat és súrlódásokat, amelyek a minisztérium és az Oktatókutató között kialakultak, megtörténtek. Az intézet ezekből általában semmit vagy csak keveset érzékelt – azt sem tőlem, hanem tagjainak más, minisztériumi kapcsolatairól. Vezetői értekezleteket hetente tartottam – de azokon (majdnem) soha sem aktuális minisztériumi kellemetlenkedésekről, néha fenyegetőzésekről számoltam be, hanem mindig a saját teendőinket terveztük előre. Mivel utódaim – meg kollégáim más intézetekben (pl. Közoktatási) - nem így csinálták, ezért mihelyt kivettem a lábam, egyszerre felhőkben kezdtek szállongani az intézetet ért fenyegetőzések és minisztériumi kioktatások. Én ezekből mindig előre igyekeztem menekülni.

Most is. Új minisztériumi tisztviselőkkel dolgozni – ezt már megszokhattam, megszokhattuk – mindig könnyebb is, nehezebb is, mint az elődeikkel. Az együttműködésnek markáns szakaszai voltak. Az első szakaszban – amikor az Oktatókutatót irányító tisztviselő még bizonytalan volt a posztján – kereste az intézet és munkatársai támogatását. Ennek azonban különösebb fontosságot soha sem tulajdonítottam; jól esett, ha így volt, de nem számíthattam folytatásra. A második szakaszban az erőviszonyokat méregettük és próbálgattuk. Az

Oktatókutató mindig arra törekedett, hogy a kialakult gyakorlat és az alapítók (Pozsgay és Gázsó) szándéka szerint miniszter közvetlenek maradassunk. Ez a gyakorlatban persze azt jelentette, hogy a (mindenkori) főigazgató igyekezett a miniszter közvetlen körébe férkőzni, abba beletartozni – aztán vagy sikerült, vagy sem. Ez a stratégia azonban meglehetősen kockázatos volt. Mindig fönnállt a veszélye, hogy a miniszternek valamiért nem leszünk fontosak, hogy nem sikerül vele elfogadtatni, mit segíthet (segíthetne) a munkájában az intézet. Ha ez bekövetkezett – és gyakran következett be -, akkor hoppon maradtunk. Igaz, nem nyúltak hozzánk, nem telefonáltak ránk, nem utasítottak – legföljebb kértek, hisz a miniszteré voltunk -, viszont az ügyeinket sem pártfogolták és nem menedzselték. Kutatónak nem volt rossz az Oktatókutatóban; de az ügyintézők gyakran panaszolták föl ezt az ex lex állapotot.

Az új apparátust – Pokorny vezetésével – persze újra meg kellett tanítani minderre; de vigyázat! Úgy, hogy ne vegyék észre, mintha maguk jöttek volna rá. Ehhez nem mindig voltam elég ügyes, holott épp a főigazgatón fordult meg a dolog. Most viszont, úgy éreztem, nekem áll a zászló. A minisztérium új vezetősége fogadást rendezett – beiktatásuk alkalmából -, engem is meghívtak (vagyis, gondoltam, az Oktatókutatót). Az ilyen fogadásokat persze nem a Szalay utca levegőtlen és rosszul világított épületében rendezték, ott nem lett volna hol. Inkább a szomszédos Kúria épületében, amely a Rákosi-kor beköszönte óta többé már nem a legfelső bíróság otthona volt (noha, mint fő hatalmi ágának, neki épült az országházzal szemben, a Kossuth téren), hanem néprajzi múzeum (sugallva, mennyivel fontosabb a nép, mint a bíróság). A mindenkori oktatási-művelődési minisztérium ragaszkodott – mai napig (2011 is ragaszkodik – e könnyen ölébe hullott ajándékhoz, ehhez a méltóságos épülethez; központi díszudvarán rendezték tehát a fogadást.

Beléptem (régén jártam már ott, még valamikor Gál László, a „rettenetes Laci bácsi” idejében), a lépcsővel szemben a fogadottak és a fogadók, köztük, újabb kori szokás szerint fekete ruhás pincérek tálcán italokkal. Jól eső érzés volt látni Hámorit (még a Rektori Konferenciáról ismertem az 1990-es évek elejéről), találkozni Ernst Gézával, aki a kulturális minisztérium államtitkára lett (korábban egy szép projektünket finanszírozta magánalapítványából a Kárpát-medence kisebbségeiről). A közoktatási helyettes államtitkár Szemkeő Judit lett, őt meg Andrásfalvy, illetve Mádl minisztériumából ismertem meg, a közoktatásról; É az édesanyjával tanított egykor a Trefortban). És persze a csendes beszédű, hangsúlyosan udvarias Pokorny, a Rákóczi Gimnázium egykori diákja, ahol É, nyugdíjazásáig igazgató volt s ahonnan idősebb és ifjabb alumnusokat – köztük Pokorny Zoltánt is – ismerni lehetett. Mondtam, milyen meglepetés egyszerre ennyi ismerős arc. „Kellemes vagy kellemetlen?” - kérdezte kis félmosollyal Szemkeő Judit. Persze, hogy kellemes, gondoltam (mondtam is).

A következő hetek és hónapok még mindig az egymás kerülgetésével teltek el (inkább én kerülgettem őket, mint ők az Oktatókutatót – de azért az utóbbi is előfordult). Még mindig várakozással és reménnyel; mert hogy az intézet és a minisztérium kapcsolata hogyan alakul, ezeken a hónapokon nagyon is múlt. Megszoktam – meg kellett szoknom -, hogy a Kádár-rendszer-től eltérően most a minisztériumok fölértékelődtek; s ennek külső, látható jelei is voltak (gondolom, a minisztériumi gazdaságisok egymást is utánozni próbálták, rendezkedésre és felújításra pénzt szerezve, akár kuncsorogva is). A Szemere utca és környékének tisztviselői hetek alatt látványosan kicserélődtek (már a Kossuth téri metró megállójában látható volt). A korábbi szürke és idősödő tömeget – hízásnak induló testek, nyúzott arcok – most a fiatalság váltotta föl – öltöny minden mennyiségben, kosztüm persze a nőkön, nyakkendő és világító ingek, az újra divatba jövő aktatászákkal. Két fiatalember a

Báthory utcában fontoskodva haladt egymás mellett, egyik kezükben a kötelező aktatáska, a másikban maroktelefon. Mindketten telefonáltak, miközben mentek; hirtelen azt hittem, egymással beszélnek.

A miniszter rezidenciáján is meglátszott ez. Hol volt már Pozsgay egykori katedrálüveges bejárati ajtaja (azt is utáltam eléggé). Most mindenütt kabinetirodák készültek, az előszobának is előszobája volt, sőt már a folyosóra is csengővel lehetett csak bemenni (ajtót sem nyitottak, azt is távirányították, lélek egyelőre sehol). Hol voltak a bizalmas (kádári) összekacsintások titkárok, titkárnők, meg a jól ismert ügyfelek között; a sűgás, hogy „Nagyon elfoglalt az öreg”, és: „de azért megpróbálom.” Új, ifjú arcok tűntek föl, akiket nem ismertem, és azt sem várhattam el, hogy ismerjenek. Magyar Bálint minisztériumában rendszerint kihúzott inggel és nadrágban; Pokorny minisztériumában inkább fehér blúzban, sötét aljjal. Tettetett udvariassággal kávéztattak – hol elfogadtam, hol sem -, de a folyosón kínáltak helyet, amely az előszobának is az előszobája volt. Várakoztam és nézelődtem.

Pokornynak örültem; friss arc, új hang. S persze örültem – nagyon is – a Fidesz győzelmének (meg az MDF-ének, kereszténydemokratáknak és kiscgazdáknak kevésbé). Már Szarvasról (nyár volt) faxoltam Pokornynak, gratulálva, és ez nem csak a főigazgató kötelező (esetleg fölösleges) udvariassága volt új főnöke iránt; annál több, lelkesedés. Az új miniszterre most a folyosón várakoztam; Köpeczinél, Mádnál a titkárságig is eljutottam, már csak egyetlen ajtó, Fodor Gábornál és Magyar Bálintnál legalább a titkárság titkárságáig, két ajtónyira a minisztertől. Sebaj, fölfedeztem s méltányoltam, hogy Pokorny az elődeit kitáblázta végig a folyosón, Eötvöstől, becsülettel, Magyar Bálintig. „Ő is oktatási miniszter volt, nem?” - jegyezte meg, amikor szóvá tettem. Szóval vártam.

S akkor egyszerre kisebb delegáció suhogott el előttem (háttal álltam, a minisztereket nézve a falon), valami fontos emberek, hallottam a lépteikről. Végigmentek a folyosón, egészen a legbelső sarokig. Ott nyílt a miniszter dolgozószobájába egy közvetlen ajtó, oda egyenesen be. Most már hátranéztem – ez azért valami. Az eltűnő alakokban pályatársaimat véltem fölfedezni; olyanokat, akiket a minap Fodor Gábor, majd Magyar Bálint körében láttam, korábban Gázsó, majd Andrásfalvy körül. Most ide, Pokornyhoz, közvetlenül. Kissé elment a kedvem (s ezt, kivételesen, az Oktatáskutatóban is elmeséltem).

Nem rájuk nehezteltem – Pokornyra. Úgy véltem, hogy az első lépésektől kezdve elhagyja a zászlót - egy megújuló és megújítandó oktatásügy emelkedő zászlaját -, meg úgy is éreztem, hogy ezt a neheztelést 8a minapi fogadás után, de egyébként is) megengedhetem magamnak. Mint harcos, akin nem fog a fegyver, de azért tudja, amit a fiatalabbak nem: hogyan támad és ügyeskedik az ellenfél. A hirtelen pálforduló tisztviselőknak – akik egy konferencián most alázatos bátorsággal harsogták, hogy „a fiatalságé a jövő” - hangosan és egyértelműen odaszóltam: „Még nem voltak öregek, mi viszont voltunk már fiatalok.” Soha olyan bátor és egyértelmű nem voltam, mint akkoriban. Nem ártott volna pedig egy kis óvatosság, még ha udvariasságba pakolva is. Oktatáskutató elintézendőink voltak.

*

Gál András Levente – zömök, hízásnak indult fiatalember, telve lobogó energiákkal és gyakran félreértett (még gyakrabban félremagyarázott) jó szándékokkal - fölkeresett a Victor Hugóban. „Professzor úr, kérlek” - mondta (akkor Pokorny kabinetfőnökeként). Én pedig: „András, kérlek” - tán nem kellett volna. De ismertük egymást Debrecenből, ahová az általa alapított és menedzselte DOSz (Doktoranduszok Országos Szövetsége) képviselőként

érkezett, s ahol engem kértek, adjam meg a szót. Gál tudta, hová húzok, és tudtam, hogy ő tudja; így persze könnyebb volt. Most az Oktatáskutatót akarta elhelyezni a Victor Hugóból; „Majd felprögetjük”- bízott (mint később is, sokszor).

Épp időben; a gazdaságisunk már képtelen volt az egyre emelkedő bérleti díjat fizetni, csúszásban voltunk, felszólításokkal, s az előző minisztérium csak azért nem mondta föl a bérletet, mert épp csomagoltak. Gál András Leventének (a három nevű, jegyezték meg a háta mögött) épp ilyen föladatok kellettek, az ilyenekben nagyot alakított. Legambiciózusabb terve az volt, hogy az Oktatáskutatót a Mária Terézia laktanyába költözteti át.

Egy pillanatra elhültem. A Mária Terézia laktanya fogalom volt (azoknak magyarázom, akik nem tudják, mint én, mint mi), ötvenhat hősi és szomorú napjainak-heteinek szimbóluma, csak akkor Kilián Laktanyának hívták. Később, hogy elfelejtődjék, ami ott és a közelben (Corvin tér) történt, borozót, vállalkozásokat, üzleteket nyitottak benne (még bútorboltot is az egyik pincében, jó állapotú, bár vacak stílbútorokat vásároltunk ott É-val, amikor Dombegyházra költöztünk). Oktatáskutató? A Mária Teréziában? Hát ezt nehéz volt elképzelni. „Ráérsz, professzor úr?” - kérdezte sebbel-lobbal Gál András.- „Mondjuk, este nyolckor?”

Szívesebben mondtam volna nemet, mint igen-t mondtam; másnap hajnalban utaztam Debrecenbe (a kedd-szerdákát az egyetemen töltöttem). É mindig meg volt sértve, ha későn értem haza; nem Debrecenre kifogásolta, hanem az Oktatáskutatót („Ahelyett, hogy kicsit velünk is foglalkoznál...”). Persze, azért ráálltam, s este nyolckor – életemben először (lehet, utoljára) – átléptük a Mária Terézia küszöbét (tényleg lépni kellett egy nagyot).

Gál mutogatta, mintha máris az övé lett volna (s ezen persze azt értette, hogy az oktatási tárcáé). Nem nagyon zavartatta magát a pusztán tényen, hogy a Mária Terézia felől a Vagyonkezelő még nem döntött; „Majd szólunk X-nek... Megmondom Y-nak... Már oda is szóltam...” (este fél kilenckor, maroktelefon). Csak fél füllel figyeltem rá; a Mária Terézia lenyűgözött. A múlt nagysága, éreztem mindenünnen; ez áradt felém a méteres-másfél méteres vastagságú falakból, a boltívekből és az itt-ott annyi balszerencse közt is megmaradt kőpadlóból. Nemcsak a múlt vitésége, hanem emelkedettsége és büszkesége is. Ilyen legénységi hálók! Ilyen tisztiszobák! A boltívekkel elválasztott-összekötött termek, bár agyonfaragták őket, nem is ötvenhat emlékét árasztották, hanem egy múlt dicsőségét, amelyre ötvenhat is apellált. Az udvaron koszos furgonok, teherautók; mégis ki lehetett venni egykori lovak halk nyihogását. Megilletődve távoztam, mint aki nemzeti emlékhelyen járt.

Csak épp az Oktatáskutató nem tudtam elképzelni itt. Vajon mit szólna hozzá (sorolhatnám, hogy ki, kik), ha megmondanám, hogy a Victor Hugóból egyenesen egy nemzeti emlékhelyre költünk? Láttam már ilyen költözéseket – a Tankönyvkiadóét, az OPI-ét -, és tudtam, hogy a költözés egyenlő a széteséssel és átszervezéssel. Az Oktatáskutató csak a Victor Hugóban az, ami; előtte nem volt, és utána sem lesz. De nem egy kiürülő iskolában? Nem egy valamikori gimnázium épületében? Még jó, ha nem épp a múzeumban (úgy is majdnem az).

Nekem más vízióim voltak erről a költözésről; bekérezkedtem Pokornyhoz. Ez a régi terv volt: az Ajtósi Dürer soron a Professzorok Háza. Eddig Végvári Imre és csapata akadályozott, ha nem is személyesen (néha úgy is), de azzal a ténnyel, hogy ő volt az igazgató, aki az elhelyezéséről döntött, s aki sokféle háttér szervezetett hívott meg ebbe a még mindig elegánsnak látszó épületbe (akkor még nem puffer szervezeteknek neveztük pl. az akkreditációs bizottságot vagy a rektori konferenciát), de az Oktatáskutatót nem. Ő tudta,

miért, s jó oka is volt rá. Ha egyszer a Victor Hugóból kiszabadulnánk – s ismét elhagyna az intézetet kollégáink újabb csapata -, meg tudnám kezdeni egy vágyva-vágyott felsőoktatási kutató újra szervezését. Kellenének hozzá (voltak is) friss arcok, jó nevek. Ki lehetne szabadítani az Oktatókutatót abból a szorult helyzetből, amelybe a rendszerváltozás óta belenavigálta magát.

Pokorny előtt alaprajz, a Professzorok Házáé, kezében vastag piros ceruza, csöndes szavak kíséretében nézegeti és osztogatja az emeleteket és a szobákat. „Ide - s rábök egy-két szobára - a Professzorok Világszövetsége jön.” (Mehökkenem: ismertem őket Nyíregyházáról, hát... nem léptem közéjük). „Itt van az akkreditáció. Itt a... Na, ide jó lesz.” (két emeletet mutatott). „Ha nem is az egészen” (pedig úgy szerettem volna). Hivatta Gál Andrást, „Az Oktatókutató ide költözik” (mutatta). „De egy-kettőre kellene.” Gál készségesen: „Majd felpörgetjük.” (A Mária Terézia amúgy se ment, szerencsére.)

Úgy éreztem, végre tettem valamit. Végre, annyi év után most sikerült új irányba tolni az Oktatókutató süllyedő szekerét. Nagyon számítottam Pokornyra – és ezt is elmondtam a Victor Hugóban – nagy felzúdulás. „Oda nem megyünk! Volt pártiskola! Nem tudjuk a felsőoktatást!” Meg ilyesmik. A fölzúdulók is berohantak a minisztériumba, Gál András meg éppen jött: nem volna alternatíva? „Professzor úr, kérek, a házat már odaígértem ennek meg annak” (mondott egy sort). „Viszont nézd, itt a Báthory utca, mennyivel kedvezőbb. Nekünk is közelebb vagytok, tudod, ez milyen fontos.” (Tudtam, ezért is szerettem az Ajtósi Dürer sort). „Bent a város szívében. Épp most adta át a kulturális tárca.”

Ez nem volt egészen igaz, még csak egyezkedtek, majd szedelőzködtek lassan, mintha arra számítanának, hogy közben akár meg is bukhat a kormány. A Báthory utca tíz – mióta a világ világ – a filmeseké volt (ahogy az OPI-é volt a fasori gimnázium épülete). Nem, jobban – mert a Báthory tíz Révai minisztériumának, a Népművelésinek épült, az egykori Oktatási Minisztérium tövében, annak mintegy ellentétéként. Itt nem ósdi tananyagokat terveztek könyökvédős öregecske hivatalnokok, mint a Hold utcában; itt friss és népi kultúrát sugároztak szét az ország minden pontjára („tartalmában szocialista, formájában nemzeti”). Révai épülete a Szemere és Báthory utca sarkán egy lebombázott telekre épült (a romokra még emlékeztem, akkor takarították el, amikor iskolába kezdtem oda járni). Modernséget sugárzott a fehér kőburkolatával, a Bauhaus emléket, de lipótvárosi ízekkel (cselédlépcsővel, magasított második emelettel, ahol a miniszter rezidenciája volt).

Ide rohantak be azok, akik nerm akarták a Professzorok Házát, végignézték a folyosón, megcsodálták Révai még mindig párnás egykori ajtóit, a fölparkettázott folyosót, előtte a tágas várakozót, a azzal jöttek vissza, hogy ez igen. Itt minden együtt van, amire szükségünk volna; a városban is van, meg nem is a minisztériumban; a könyvtárnak is volna helyem az alagsorban a levéltárunknak, akár még a nyomdánkunk is. Az épület egyik-másik emeletére már be is költöztek a közoktatási háttérszervezetek (Hoffmann Rózsa épp egy értékelési központot alapozott, vezetett, mielőtt kiábrándultan otthagya volna); minden együtt a kutatásra, ide menjünk. Egyfelől Gál, másfelől a kollégáim, engedtem. Költöztünk.

*

Engedni pedig nem volt szokásom, legalább is nem könnyen és nem nagyon. Most azonban már más volt a helyzet, objektíve és szubjektív is. Objektíve azért, mert a Victor Hugót föladván lassan az emléke is elsüllyedt annak, hogy eredetileg az oktatás valamennyi szféráját kutatni és szakérteni akartuk; hogy átfogó művelődésben gondolkodtunk, amely mindent

betakar elemitől az egyetemig és szakképzéstől a fölnőttekig. Ezt Gázsó sem tudta, értette, akarta (csak Pozsgay rezonált rá), most, a rendszerváltozás után pedig, hogy úgy mondjam, okafogyottá vált. Átfogó profil helyett tehát legyünk közoktatás. És menjünk a Báthoryba. De hát a Közoktatási Intézet? Azok úgy sem kutatnak. Ott csak fölfordulás van (igaz, ezt állapította meg éppen egy belső ellenőri vizsgálat).

Szubjektívé is könnyebben belementem, mert én – eltérően másoktól – fél lábbal már bent voltam a felsőoktatásban; 1994 óta ingáztam a Debrecen és az Oktatáskutató között. Fárasztó lehetett, bár én nem éreztem annak (É pedig sokszor szóvá tette, mindig az Oktatáskutatót terhelve keserű megjegyzéseivel). Sőt, ahogy Debrecenben mindinkább otthonra leltem, úgy jutottak eszembe szebbnél szebb gondolatok az Otatáskutatóról. Amelyeket kipróbálhatnék – ha egyszer konszolidálódnék.

Jó, ha már közoktatás – azzal futottam a közoktatási helyettes államtitkárhoz, hogy bejelentsem önkéntes profilváltásunkat (közoktatási kutatások), megnyerjem támogatását – főként pedig segítségét az új elhelyezkedéshez. Már kiszámoltuk, mennyibe fog kerülni a költözködés – könyvtár áthelyezése, polcok építése, az alagsor, a kutatói szobák -, én azonban engedtem volna a költségekből (a gazdaságisok tiltakoztak), csak meglágyítsam a szívét, csak elnyerjem a jóváhagyását. Igyekeztem kihasználni, hogy az előző jobboldali kormány idején ismerkedtünk meg; gyűjtöttem az ismeretségeket és sűrűn utaltam rájuk. S (kevésbé sűrűn) „családi kapcsolatainkra” is: a Trefortra, ahol ő tanult s É tanított. Az ötödik emeletre pályáztam – Révai emelete, ami úgy megtetszett otatáskutatósaimnak (kevesebb ellenszenvvel nézték, mint én, Révait), nem jött szóba persze. Az ötödik azonban, bár alapterületre kisebb volt, mint a Victor Hugo, egyben tartotta volna az intézetet, a miénk lett volna, egyfajta autonómiánk azért maradt volna. A végső tárgyalásra Szemkeő, sajnós, behívta Gál Andrást, s bár még így is sikerült kicsikarnom az ötödik emelet ígérését, aznap délután, mint kiderült, lemondott.

Az Oktatáskutató nem költözött tehát, hanem kedvetlenül sodródott szinte a Báthory utcába. Az első emelet (ó, Lipótváros!) alacsonyabb és szűkebb – következésképp levegőtlenebb és sötétebb – volt, mint Révai egykori emelete; ezt még a lelkes közoktatást kutatóknak is be kellett látniuk. A könyvtárnak nem jutott hely, a sarki „vezetői szobát” adtuk mégis, könyveink javarésze Törökbálinton raktárban maradt. A nyomdát sem tudtuk elhelyezni persze. S az igazgatói irodának is csak egy másik emeleten jutott hely. Jó szerencse, hogy egykor a pártközpontban járva Kádárt is tanultam; igyekeztem minél többet „lent”, kollégáim közt tölteni (s a hivatali telefonokat is sikerült megúsznom így).

*

Az, hogy a Közoktatási sokkal rosszabb volna – hogy ott csak rendetlenség van, s nem kutatás – erős túlzás volt. Egy ideig ugyan házalhattam azzal a minisztériumban, hogy a revízió mit állapított meg róluk s rólunk (mintaként említve az Oktatáskutatót), de egy idő után maguk a revíziósok kértek, ezt ne emlegetsem. Végül is a Közoktatásnak stabil helye és pozíciója volt a helyettes államtitkárságán (főigazgatójának telefonja, eltávozásának és szabadságainak időpontjai ott voltak kiragasztva a titkárnő falán; bármikor, bárhol elérhette). Igaz, az Oktatáskutatónak meg stabil havi rendezvényterve volt kutatásonként föltüntetett finanszírozóval és kutatásvezetővel (ez tetszett, többek közt a revizoroknak), ez azonban inkább a távolságát növelte a minisztériumtól, semmint a hozzáférhetőségét biztosította volna. Hiába kértem, egyre kevésbé kaptam megbízásokat a főnntartómtól; aki tehette, inkább

magánjellegű megbízásokat adott saját ismerős „vállalkozásinak”, köztük egykori kollégáimnak is, persze (sajnos).

A „kutatásra” tehát aligha lehetett hivatkozni, amikor az éves minisztériumi költségvetés tervezése folyt; mást kellett kitalálnunk, hogy fönmaradásunkat legitimáljuk. Debrecent próbáltam Budapestre húzni – és fordítva is persze -, mondhatom, nem kis erőfeszítéssel. Ezt a házasságot (egyelőre inkább próbaházasságot, még szerényebben félig törvényes együttélést) ugyanis egyik fél sem akarta igazán; tulajdonképpen csak én. A legerősebb támogatás a „nem bánom” és a „tényleg lehet” között mozgott. Pedig az idő – legalább is abban a pillanatban, nekem, vagyis annak az elképzelésnek dolgozott, hogy az Oktatáskutató a Debrecen kihelyezett képzési központja legyen.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem (akkor még így hívták) Oktatáskutató Intézete nem hangzott annyira elegánsan – a Lipótvárosban éppen nem -, mint korábbi próbálkozásunk, a Lukács Péter megálmodta ELTE Oktatáskutató Intézete. Viszont pillanatnyilag reálisabbnak látszott. Több egyetem igyekezett pesten kihelyezett képzési központokat szervezni, mert Budapest nagy „felsőoktatási piac” volt, ahol helyben jobban lehetett hallgatókat toborozni s megtartani (Koltai Dénes Pécsről volt igazán nagy mester ebben). Már ha akarta valaki. Mert a debreceniek – ők tudták miért (s lassan én is kezdtem megérteni) – nem nagyon törték magukat országos szerepre; szívesen maradtak, maradtak volna, ha hagyják őket, „regionális egyetemnek”. Aki a Kossuthon akar tanulni, jöjjön Debrecenbe, mondogatták. (Voltak történeti párhuzamok is 1848-tól egészen Oxfordig, ahová szintén elmennek, akár Londonból is tanulni – ó, nagytiszteletű szerénység!). Szabályok akkor erre még nem voltak, de logikusnak tűnt, hogy az egyetemen vizsgálzzanak a pestiek, sőt akár a dunántúliak is; viszont tanulni akár Pesten is tanulhassanak.

Hogy mit, az magától adódott. A doktori képzés akkor még új volt az egyetemen; sokan érezték úgy – s nemcsak Debrecenben -, hogy ráadás munka, púp a hátukon, eddig az alapképzésekkel, szakdolgozatokkal, védésekkel meg államvizsgákkal is jól megvoltak (vagy épp rosszul). Ráadásul a pedagógia úgy is csak szolgálólány (nem is akart más lenni), amely ott sertepertél, a „szaktanszékek” ajtaja előtt, alig várva, hogy egy-egy vonakodó tanárjelöltet, aki jobb híján megy pedagógusnak, megpróbáljon meggyőzni a realitásokról (vagyis hogy vidéken nincs bölcsész állás, ott még az írók és művészek is tanárnak mennek). Pedagógusnak lenni nem jó ugyan, de hasznos. Sőt, néha nélkülözhetetlen.

Viszont a doktori képzés nem erről szólt; ott, ha már volt ilyen, tudományt és kutatást kellett (kellett volna) produkálni. S a sok iskolai kísérlet, mentorálás meg újabb kori fejlesztés nem minősült kutatásnak, még olyannak sem, mint amilyeneket bölcsészek végeztek – hát még amilyen a természettudományi karokon folyt (ahol szintén nem műveltek túl magas tudományt, legalább is átlagban és nemzetközi mércével mérve). Itt volt azonban az Oktatáskutató, egyenesen arra, hogy kutasson (egyébre sem alkalmas, sem hajlandó nem volt). Hátha ebből doktori képzést tudnánk csinálni, talán egyedül az országban, vagy legalább is nem sok versenytárs között. Így a debreceni doktori képzést, amely rám mint újdonsült egyetemi tanárra volt bízva, megpróbáltam az Oktatáskutatóval gazdagítani – remélve, hogy fordítva is megy: doktori képzéssel gazdagíthatom az Oktatáskutatót.

Váratlanul jól sikerült: mint minden kezdő doktori képzésnek, egyelőre sok jelentkezőnk volt. S az Oktatáskutató – a márkanév – a folyóirattal (Educatio), könyvsorozatával (Társadalom és Oktatás), valamint egyéb kiadványaival (Kutatás Közben), még mindig sokakat vonzott. Ez más közönség volt, mint a minisztérium; itt nem annyira nekünk kellett az ajtó előtt

ácsorogni, mint inkább „klienseink” ácsorogtak a ki ajtónk előtt. Itt volt a könyvtár, amelyet kutatási beszámolókhöz nem igen használtak; szomszéd egyetemek főiskolák hallgatói keresték föl, ők is csak vizsgaidőszakban. Most kezdett megtelni a ház – még ha a Báthoryban voltunk is, még ha az első emeleten is. Mind jobban látszott, hogy képzés nélkül, hallgatók nélkül mennyire levegőtlen az egész: az ilyen intézetek (háttérintézetek, tárcaintézetek) társadalmilag légüres térben dolgoznak; miközben a hallgatóság alig várja, hogy végre kutatási föladatakhoz jusson. Az Oktatókutató végre újra éltető levegőhöz jutott, amit a szamizdatok izgalmas, de zárt világa óta nem tapasztalt (ez is izgalmas volt, ez is szamizdat, már ami a féllegálisitást illeti).

Hogy legálisak lehessünk, akkreditáltatni kellett (volna) magunkat, vagyis szakmailag és felsőoktatásilag megmértetni, hogy kihelyezett képzőhelynek megfelelünk-e. Ez még nem volt ugyan követelmény – az majd csak később lett -, de mindenesetre már lehetőség, amit most kellett megragadni. Számos szempontból megfelelünk a mércének: volt könyvtárunk (nagyon is – erre még mindig elég büszkék lehettünk), folytak itt kutatások (kétségtelenül és dokumentálhatóan), ugyancsak folyt bennünk oktatás. Csakhogy a doktori képzés önmagában nem volt elég; az Akkreditációs Bizottság ragaszkodott hozzá, hogy alapképzés is folyjék, mégpedig a szakmából (abból a diszciplínából, amelyben doktoranduszokat képeztünk. Vagyis pedagógiából).

Itt megrekedtünk. Doktori képzés – még ha pedagógiából is -, az hagyján (sőt egyes oktatáskutatók épp ezért habilitálhattak; hívtam is őket). De hogy pedagógiát tanítani? Alapképzésben? Azt már nem; egy oktatáskutatósnak a pedagógia nem sokkal jelentett rosszabbat, mint az ördögnek a tömjénfüst. Ráadásul többen nem is voltak pedagógusok, nem végeztek pedagógia szakot, vagy ha igen, régesrég elfelejtették, mióta szociológusok meg oktatáskutatók lettek. Hiába a jelentkezők remélt sokasága és az ugyancsak kívánt akkreditáció, idáig már nem jutottam el. S közben csöngött a telefon.

*

Telefon mindig (sokszor) csöngött; én azonban vagy a kollégáimat kerülgettem éppen, vagy a könyvtárat (biztos pontom az odaadó Darvas Évával az élen). Vagy – hetente két nap – Debrecenben voltam (ezt a minisztériumi illetékesek is megtanulták, és dicséretükre válják, méltányolták is). Most azonban erősen és hosszan csöngött; jelezve, hogy nem akar ki hív.

Vártam ezt a hívást, sajnálatosan sokáig és érzékelhetően egyre reménytelenebbül. Épp hatvan lettem (s épp megúsztam egy autós balesetet meg a vele járó büntetést), épp nyugdíjaztatni akartam magam (lehetőség volt a munka melletti nyugdíjaztatásra). Ezt akartam megtanácskozni Pokornyval, aki azonban, sajnos, nem ért rám. Így tehát csak a személyzeti főosztály segítőkész vezetőjével tanácskozhattam meg, sikeresen el is intéztem (utólag még kolozsvári teológus éveimet is beszámolták). Ezzel azonban a kérdés nem volt még lezárva – az pedig, hogy a miniszter nem fogad, semmi jót sem jelentett (a legkevesebb volt, hogy tényleg olyan elfoglalt – de amióta láttam őt a hátsó ajtónál, ebben sem voltam egészen biztos). Próbálkoztam ilyen-olyan alapon (egy barátom Orbán Viktor legszűkebb köréhez tartozott), ennél fontosabbnak gondoltam azonban, hogy Pokornyval a minisztériumon kívül találkozhatnék személyesen. Össze is futottunk egy konferencián, amelyet az Egri Főiskola a „cigánypedagógiáról” rendezett, utána persze egri borok, mint mindig, s azt megalapozó fogadás. De Pokorny – már-más kínosan – került. S most ez a telefon, hogy Gál András – aki közben közigazgatási államtitkár lett (nem akartam hinni a fülemnek) – érdeklődött. Az Oktatókutató iránt, de főleg „a professzor úr” iránt. Hogy tényleg nyugdíjba megy-e, s mikor.

Abban a percben elhatároztam – a gondolattal régóta játszva -, hogy kollégák ide, felelőség meg oda, én bizony elhagyom az Oktatókutatót. Csak az időzítés volt a kérdéses. Érzékeltem, hogy ebből baj lesz, lehet; én ugyan még kisurranok alóla, de aki marad, annak a fejére omlik az egész. Hosszabb távon. De most, szerencsére, még jól megy minden. A revizori dicsérettel (még ha nem vállalták is, de leírták) a zsebünkben, átdolgozott alapító okirattal (amelyben a főigazgató kinevezéséhez egy tudományos tanács jóváhagyása kellett), nyugvópontra került elhelyezéssel az intézetet, úgy véltem, még lehet menedzselni. Kutatásaink mind finanszírozva voltak (s nem a főntartónk által); Pokorny egyszer, amikor elfogadásra benyújtottam a munkatervünket, szomorúan jegyezte meg: Szóval nekem ebbe nem sok beleszólásom van. Nem sok, gondoltam, főnhangon biztosítva, hogy csak a minisztérium megbízásaira várunk (például egy regionális egyetem-kutatáshoz).

Erre azonban hiába vártam, sőt időpontra is; csak az új államtitkár érdeklődését sikerült magamra irányítanom. (Jó, hogy egyetem nem akarnak lenni.) Jött a nyár, én mentem Szarvasra füvet nyírni és unokákat nyaraltatni. Épp abbahagytam egy délután, amikor NPT (Nagy Péter Tibor) szokott izgatottságával hív: Lukács megbukott. Kellene egy állás neki. Hála Istennek, gondoltam, nem mert megbukott, hanem hogy visszajön. S a kiút: hátha átvállalja tőlem az igazgatóságot.

*

Lukács Péter is otthagya már az intézetet, de akárcsak én, ő is csak fél lábbal. Az újonnan alapított székesfehérvári főiskolán (Kodolányi) előbb tanszék, intézetet vezetett, majd rövid időre az egész főiskolát. Közben azonban nem mondott le közalkalmazotti státusáról az Oktatókutatóban, bár oda nem nagyon járt vissza, főként az utóbbi időkben nem. Most mint főigazgató a helyi pártarcokba keveredett, ahol ő húzta a rövidebbet; kivonult tehát (ha nem menekült).

Péter eddig is hiányzott nekem. A vezetői megbeszéléseken vagy az EDUCATIO szerkesztő bizottságában – ha éppen „elszálltam” volna, ő szkeptikus, néha cinikusnak ható megjegyzéseivel figyelmeztetett, hogy merre van a föld, ahová előbb-utóbb vissza kell érkezni. Együttünk, mindig úgy éreztem, kielégítően, megfelelőképp, sőt jól működött; kölcsönösen pótoltuk egymás hiányait, s ez másoknak még nyilvánvalóbb volt, mint nekünk magunknak.

Most azonban ennél többről volt szó. Mint NPT izgatott telefonjából kiderült, Péternek nem egyszerűen állásra lett volna szüksége (az úgy is megvolt), hanem – hát valljuk be – valamilyen vezető állásra az Oktatókutatóban; leginkább a főigazgatóságra. A két intézményt méreteiben és társadalmik beágyazottságában ugyan már össze sem lehetett hasonlítani (a Kodolányi javára), az Oktatókutatónak volt azonban néhány előnye a Kodolányival szemben. Mindenekelőtt az, hogy Pesten s kéznél volt.

A „kéznél” ez esetben azt jelentette, hogy Péter valamiféle „kárpótlást” várt el a minisztertől azért, ami vele Fehérváron történt (ahol, úgy vélte, Fidesz-kapcsolatai révén érte vereség). Pokornynak különben is régi ismeretsége volt; tán régebbi, mindenestre most jobb, mint nekem (vagyis személyes ismeretség, nem elvi, mint inkább az enyém). Bejelentkeztünk a miniszterhez – most fogadott.

Bevallom, volt némi szürreális ebben. Nem hogy nem bántam, ha Lukács Péter lenne az utódom az Oktatókutatóban, hanem inkább nagy megkönnyebbülést éreztem. (Már akkor hónapok óta kerestem utódot; sokakat vettem célba, egyesek tesztnek vették, mások viccnek; a legkomolyabbak viszont azzal reagáltak, hogy nem vállalják a felelősséget). Péter tehát, hogy úgy mondjam, „kapóra” jött. Másfelől megkönnyíthette a miniszter és az Oktatókutató között fokozódó feszültséget, amelyet az államtitkár elég egyértelműen közvetített és jelenített meg: hogy az együttműködés bizonyára zökkenőmentesebb volna nélkülem, mint velem. Amit én is épp így éreztem. Még azt sem vettem volna zokon, ha sürgetnek, már tudniillik a miniszter vagy az államtitkára. De azt, hogy Péter sürgessen, nehezen viseltem el. S azt még nehezebben, hogy az intézet eddigi vezetői meg csatlakoztak a sürgetéshez – nem mert képből lettek volna (vagy mert vállalták volna a közös felelősséget), hanem a Péter kedvéért. Igen, megyek, mondtam, és igen, Péter. De hogy mikor, azt majd én határozom meg. (Úgy is lejárt a megbízásom, ezt bárki tudhatta, előbb lemondani egy pár hónappal – ez nem csak rám vetett volna rossz fényt, hanem az Oktatókutatót is könnyen megkérdőjelezhetette volna – ellenfelei nem utolsó sorban ezt is akarták). Megírtam hát a lemondásomat – azaz hogy nem kívánok pályázni többet -, iktattam-nyugtattam az intézeti levéltárban, aztán magamhoz vettem, s gyerünk Pokornyhoz.

Péter már ott várt; ott, a folyosón ülve és szorongva. Oldaltáskáját (az 1980-es évek divatja szamizdatos értelmiségi körökben) magához szorította, a széken féloldalt, ugrásra készen ült. Nem láttam még ilyennek – nekem mindig a megnyugvás és a kiegyensúlyozottság szigete volt (úgy is ült); most mintha szaladni készült volna. A gyerekeinkről beszélgettünk, inkább ő, mint én, a fiáról beszélt büszkén, kissé feloldódott. Már épp kezdtük volna megtalálni a régi hangot, amikor Pokorny hivatott.

Előszoba, első titkárság, a második, végül a miniszter (hangsúlyozott egyszerűséggel). Én vele szemben ültem le (szembe – egyébként nem szoktam, mert tapasztaltam, mit jelent), Péter inkább mellé, közelebb, de megint csak félve. „Ezt a megbeszélést azért hívtam össze” - kezdte Pokorny. „Bocsáss meg, Zoltán - vágtam közbe -, én kértem.” S azzal letettem eléje a lemondásomat. Mindketten zavarba jöttek (Péter sem tudta ezt a szándékomat, a miniszter meg valamiféle győzködésre készült), ettől, hogy lemondtam, írásban, meglepetésként, most nekem állt a zászló. Pokorny jött ki a helyzetből rutinosabban, Péter még mindig zavarban volt. Pokorny átolvasta a leveletemet, s aztán. „Jól van, köszönöm... Akkor hát beszéljük meg”. S a továbbiak, legalább is ezen a szinten s az ő szobájában már könnyebben mentek.

Most, hogy lemondtam – magamtól mondtam le, ráadásul utódot is találtam, aki akart, s reméltem, tud is majd helyt állni az intézetért – megkönnyebbültem s fölszabadultam. Végül is már vagy öt éve vártam a pillanatot, amikor úgy mehetek innen egyetemi tanárnak, hogy nem kell szégyellnem magam.